

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	36
'Aho	Mōnite, 5 'Aokosi 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (MEIDECC)	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 14, Vava'u	Dr. Mo'ale 'Otunuku
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 36/2024 FAKATAHA
'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Monite 5 'Aokosi, 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		Tohi Launga mei he Fakafofonga 'o Tongatapu 4 <i>(Fekau'aki mo e Fakafofonga 'o Tongatapu 7)</i>
Fika 05		Lao Fika 14/2024: Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Ngaue Fe'ave'aki Faka'ilekitulonika 2024
Fika 06	:	KOMITI KAKATO:
	6.1	Lao Fika 1/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2024 <i>(Lao Taautaha 'a e Fakafofonga Tongatapu 5. Na'e lau 'uluaki pea paloti 'o tali 'i he 'aho 11 'Epeleli 2024. Na'e lau tu'o ua pea tukuhifo ki he Komiti Kakato 'i he 'aho 11 'Epeleli 2024.)</i>
	6.2	Lipooti Komiti Lao Fika 2/2024 & Lao Fakaangaanga Fika 4/2024 <i>(Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 1) ki hono Pule'i 'o e Faito 'o Ta'efakalao 2024)</i>

		6.3	Lipooti Komiti Lao Fika 3/2024 & Lao Fakaangaanga Fika 5/2024 <i>(Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Polisi 2024)</i>
		6.4	Lipooti Komiti Lao Fika 4/2024 & Lao Fakaangaanga Fika 7/2024 <i>(Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu((Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024)</i>
		6.5	Lipooti Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2022/2023
		6.6	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2022/2023
		6.7	Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2023: Fekau'aki mo e Fakataha Faka-Fale Alea Fakamamani Lahi 'i Malakesi, Moloko (Marrakech, Morocco), 9 'Okatopa 2023
Fika 07	:	Ngaahi Me'a Makehe	
Fika 08	:	Kelesi	

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu.....	7
Ui ‘o e Falé.....	7
Poaki	8
Me’a ‘a e ‘Eiki Tokoni Seá	8
Tokanga Nōpele Fika 2 Vava’u ki he tu’unga mātu’a Nukuleka ne launga’i felāve’i mo e ngaahi ‘elia tapu ‘i Nukuleká.....	8
Tali 'Eiki Minisitā Toutai ki he kaveinga ne tokanga ki ai ‘Eiki Nōpele Fika 2 Vava’ú	11
Tohi Launga mei he Fakafofonga Tongatapu 4 fekau’aki mo e Fakafofonga Tongatapu 7	15
Tokanga 'Eiki Minisitā Fonua ke fakatonutonu hingoa ‘o Toketā Pingi Fasi ‘i he’ene hā he tohi launga mei a Tongatapu 4	17
Tali e fakatonutonu 'Eiki Minisitā Fonuá ke fakahū e fakatonutonu ki he hingoa kakato Toketā ‘Uhila Moe Langi Fasi.....	17
Kole Tongatapu 7 ha’ane faingamālie ke tali ki he tohi launga mei a Tongatapu 4.....	18
Tui ‘Eiki Tokoni Sea ke tuku ki he komiti ke nau vakai’i e tohi lāungá ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni ‘a e Falé.....	19
Fokotu’u ‘Eua 11 ke ‘ave ngaahi lāunga fekau’aki mo ha Mēmipa Fale Alea ki ha sino ‘i tu’a	26
Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Lao Fika 14/2024 – Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Ngāue Fe’ave’aki Faka’ilekitulōnika 2024	31
Lau ‘uluaki Lao ki he Ngaahi Ngāue Fe’ave’aki Faka’ilekitulōnika 2024.....	31
Pāloti ‘o tali lau ‘uluaki Lao ki he Ngaahi Ngāue Fe’ave’aki Faka’ilekitulōnika 2024	32
Tukuhifo ki he Komiti Laó ‘a e Lao ki he Ngaahi Ngāue Fe’ave’aki Faka’ilekitulōnika 2024	32
Me’a ‘a e Sea Komiti Kakató.....	32
Fakama’ala’ala puipuitu’a Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 1/2024 e Fakafofonga Tongatapu 5..	33
Tali Pule’angá fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Taautaha Fakafofonga Tongatapu 5 ki he Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Pisinisi e Pule’angá 2024.....	37
Fokotu’u mo kole ke fakatatali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi Pule’anga 2024 ki he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi Pule’anga 2021 kei ‘i he Fakataha Tokoni ke fakamo’oni huafa ki ai ‘Ene ‘Afió.....	40
Fehu’ia Tongatapu 4 ‘a e fale’i 'Ateni Senialé ki he Pule’angá fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi Pule’anga 2021.....	42
Tali Pule'angá ki he kaveinga ne fehu’ia Tongatapu 4	43
Kole Palēmiá ke ‘omai fale’i fakalao mei he ‘Ateni Senialé ‘oku ‘uhinga ki ai Fakafofonga Tongatapu 5.....	43
Fokotu’u Sea ke tuku ki he kau ngāue ke vakai’i tu’unga ‘oku ‘i ai ongo Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi Pule’anga 2024 & Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 2021	44
Fehu’ia Tongatapu 7 founa ngāue hono toe ‘ave Lao Taautaha Fakafofonga Tongatapu 5 ki he kau ngāue ‘a ia ne ‘osi ngāue ki ai Komiti Laó ‘o lipooti mai ki Fale Aleá	45
Fakamahino Sea Komiti Kakató ‘oku ‘ikai ‘ave ‘a e laó ‘o ‘ave ‘aupito.....	46

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 4/2024 - Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki hono Pule’i ‘o e Faito’o Ta’efakalao 2024.....	47
Tokanga Tongatapu 4 ki ha founga ke malu’i ‘aki <i>privacy</i> kakai ‘oku to’o hanau naunau fakakomipiuta he Potungāue Polisi ki ha ngaahi fakamatala kaunga ki ha hia.....	48
Tali ki he kaveinga tokanga ki ai ‘a Tongatapu 4.....	49
Tokanga Tongatapu 4 pe ‘oku ‘i ai ha tu’utu’uni ke faka’auha ha ngaahi fakamatala kuo ‘osi fakahoko e ngāue ki ai	49
Tali 'Eiki Palēmiá fekau’aki mo e kaveinga ‘oku tokanga ki ai Tongatapu 4	50
Fiema’u fakama’ala’ala mei he Sea Komiti Laó pe ko e mo’oni toe fiema’u ha Lao kehe ke fa’u mai ‘amui ke ne malu’i e kakai.....	50
Tali ‘Eua 11 ka ko e Sea Komiti Laó ki he kaveinga tokanga ki ai Tongatapu 4.....	51
Fakamahino 'Eiki Palēmiá ‘oku malu’i pē totonu ‘a e kakai he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki hono Pule’i ‘o e Faito’o Ta’efakalao 2024.....	52
Tokanga ‘Eua 11 fekau’aki mo e kehekehe ngaahi faka’uhinga lea ‘i he Lao Fika 8/2024 – Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia Komipiuta 2024	53
Tali 'Eiki Palēmiá fekau’aki mo e kaveinga tokanga ki ai ‘a ‘Eua 11 ki he kehekehe ngaahi faka’uhinga’i leá	54
Kole 'Eiki Palēmiá ke fakatokanga’i he Komiti Laó ‘a e kaveinga ne ‘ohake ‘Eua 11 fekau’aki mo e kehekehe ngaahi faka’uhinga’i lea he feme’a’aki Komiti he laó.....	55
Tokanga Tongatapu 4 ke fakapapau’i ko e naunau mo e koloa ni’ihi ‘e puke ki ha hia ‘oku malu ..	57
Fokotu’u Tongatapu 4 ke fakakau ‘a e fo’i lea ko e “tohi” he kupu 37	58
Tali 'Eiki Palēmiá ki he kaveinga ne tokanga ki ai Tongatapu 4.....	59
Tui 'Eiki Palēmiá ke fai ha sio na’a lava ‘omai ha fakatonutonu ki he kupu 37	61
Tui Palēmiá ke <i>draft</i> ‘o fakahū mai ki he Falé ‘apongipongi ‘a e liliu ki he kupu 37.....	62
Kole Tongatapu 7 ki he 'Eiki Palēmiá ke fakama’ala’ala ‘uhinga ‘o e hia mamafa.....	63
Fakama’ala’ala 'Eiki Palēmiá fekau’aki mo e ‘uhinga e hia mamafá	63
Tui Tongatapu 7 ‘oku faka’uhinga’i ‘a e hia mamafa ‘aki ‘a e tautea kae ‘ikai ko e hiá	64
Fehu’ia Tongatapu 7 pe na’e fakamakatu’unga ‘a e mo’ua \$1 kilu ‘oku tu’utu’uni he kupu 5 ‘i he hā	65
Tali 'Eiki Palēmiá fekau’aki mo e kupu 4	66
Fakama’ala’ala 'Eiki Palēmiá ki he ‘uhinga ‘o e hia mamafá.....	69
Kelesi	70

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Mōnite, 05 ‘Aokosi 2024

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Sea e Fale Aleá. (Lord Tu’iha’angana)

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō. Kole ki he Fakafofonga Ha’apai 12, ke ne tataki ‘etau ngāué he pongipongí ni.

Lotu

(Na’e fakahoko e lotu ‘o e pongipongí ni ‘e he Fakafofonga Kakai ‘o Ha’apai 12, Mo’ale Finau.) ...

<001>

Taimi: 1005-1010

... (Kei hoko atu pē lotú.) ...

<001>

Taimi: 1010-1015

... (Kei hoko atu pē lotú.)

‘Eiki Tokoni Sea: Fakamālō atu ki he Fakafofongá Ha’apai 12 he lotu lelei kuo tataki‘aki kitautolu he pongipongí ni. Kalake, kae fai ‘etau taliuí.

Ui ‘o e Falé

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afió, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘ahó ní, Mōnite ‘aho 05 ‘Aokosi 2024.

‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí, Fakalalakalaka Faka’ekonōmiká mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá mo e Palani Faka fonuá, ‘Eiki Minisitā ki he Mo’uí, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili ...

<001>

Taimi: 1015-1020

Kalake Tēpile: ... Vātau Mefi Hui. Sea ko e ngata’anga ia ‘o e taliuí.

Poaki

Ko e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ‘oku poaki me’a tōmui mai. Kei hoko atu e poaki folau ‘a e 'Eiki Tokoni Palēmiá pea ‘oku poaki me’a tōmui mai mo Vaea Taione. Ko e ni’ihi e Hou’eiki Mēmipá ‘oku ‘ikai ke tali honau uí ‘oku ‘i ai e tui te nau me’a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Tokoni Seá

‘Eiki Tokoni Sea: Tapu ki he ‘afio ‘a e ‘Otua ‘i hotau lotolotongá, tapu ki he Tu’i ‘o Tonga Tupou VI, Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, tapu ki he Tama Pilinisi Kalauni mo e Fale ‘o Ha’a Mohefo, tapu ki he Hou’eiki ‘o e fonuá, Ha’a Matāpule. Fakatapu ki he kau Taki Lotu pea pehē ki he tangata’ifonua mo e fefine’ifonua ‘o Tonga, kau hao atu hē he tala fakatapu kakato ‘o e fonua kae ‘atā ke fakahoko e ngāue ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki he ‘aho ko eni pea mo e kamata’anga ‘o e uike fo’ou ko eni.

Mālō e laumālie ‘a e 'Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā, mālō e laumālie ‘a e Hou’eiki Fakafofonga Nōpelé pea pehē ‘a e laumālie ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, me’a mai ki he ‘etau kamata ‘etau ngāue ki he pongipongi ni. Hangē pē ‘oku mou me’a ki aí he taliuí ‘oku ki’i tōmui mai hotau takí, ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ‘oku ‘i ai e ki’i fatongia faka-fāмили.

Hou’eiki ko ‘etau ‘asenitá pē ena ‘oku mou me’a ki aí kae kimu’a mu’a ke tau hoko atu ki aí kae, na’e ‘i ai e me’a na’e tokanga ki ai e Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’ú. Me’a mai 'Eiki Nōpele.

Tokanga Nōpele Fika 2 Vava’u ki he tu’unga mātu’a Nukuleka ne launga’i felāve’i mo e ngaahi ‘elia tapu ‘i Nukuleká

Lord Tu'ilakepa: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu ki he 'Eiki Palēmiá, Hou’eiki Kapinetí kae ‘uma’ā e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí. Tapu atu ki he kakai e fonuá ‘oku nau me’a mai he opé 'Eiki Sea kae ‘uma’ā e kau ngāue. 'Eiki Sea tau fakafeta’i pē koe’uhí ko e laumālie lelei e Feitu'u na. Tau fakafeta’i koe’uhí ko e lotu na’e fai ‘e he Fakafofonga Fika 12.

Ko e talu mei he uike kuo ‘osí Hou’eiki mo ‘eku feinga holo pea ‘ikai ke malava pea ‘oku taku ko e Falé ni ko e Fale pē ‘o e lao. Ka ‘oku ‘i ai pē ngaahi me’a Hou’eiki ‘oku ou fakatokanga’i ‘oku kau ai pea mo e tohi tangi, kau ai pea mo e fokotu’u tu’utu’uni pe ko ha fa’ahinga launga pē pe ko ha me’a felāve’i mo e kakai e fonuá 'Eiki Sea, ‘oku malava pē ke ‘omai ki he Fale ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko u tu'u pē koe'uhí ko u lave'i pē mahalo 'oku 'osi mea'i eni 'e he Fakafofonga Fika 10 'o Tongatapu. 'E Minisitā Toutai 'oku ou lave'i na'e hanga 'e he potungāue 'o puke 'a e mātu'a mei Nukuleka 'i he uike kuo 'osí pea to'o e kupengá, to'o mo e vaka pea 'oku launga'i 'a e mātu'a ko ení. Ko e me'a ko ē 'oku ou ongo'i 'Eiki Sea 'oku a'u ange 'a e mātu'á ki he motu'á ni pea ko 'eku vakai ko ē ki he tu'utu'uni pe ko e *Regulation* ko ē 'a e 'Eiki Minisitā 'Eiki Sea. 'Eiki Sea he 'ikai ke u lave he 'oku fai e hopo ia 'i he me'a ko ení 'Eiki Sea. Ka ko u tu'u pē au ko 'eku kole ki he 'Eiki Minisitā ke ne fai mu'a ha ngāue. Kapau na'a ko ha taha mei ha kolo kehe ko u tui au 'Eiki Sea 'oku tonu ke fusi a'u 'a e tu'utu'uni ia ko eni 'a e 'Eiki Minisitā felāve'i pea mo e potu toputapu ko ení.

'Osi mea'i pē he kakai e fonuá ia 'oku vaeua konga, 'oku malava pē kakai e fonuá 'o toutai ai pea ko e konga, tapu 'aupito ia 'oku tokanga'i ia he Feitu'u na 'Eiki Minisitā pea mo ho'o potungāue. Ka 'oku hangē 'oku hoko e ki'i me'a ia ko ení 'i he'eku fakatokanga'i 'Eiki Sea ko ha vā ia 'a e ki'i koló pe ko e ki'i motu ko ení 'Eiki Sea hūfanga he fakatapu. Tāne'ine'i ke fatu 'a e liliu fakapolitikale ko ení ke nofo fakavāhenga 'a e kau Mēmipá ka ko kitautolu Hou'eiki ke tau fakalukufua. Pea ko e konga eni 'o e fakalukufuá 'oku tau malava pē ke tau lea 'o felāve'i mo ha me'a 'i he ngaahi vāhenga kehé 'Eiki Sea.

Ko e me'a ko ē 'oku ongo ki he motu'á ni ...

<001>

Taimi: 1020-1025

Lord Tu'ilakepa: ... lava pē ke tau lea 'o felāve'i mo ha me'a 'i he ngaahi vāhenga kehe Sea. Ko e me'a ko ē 'oku ongo ki he motu'a ni ko 'eku 'ilo'í ko e ni'ihi ko eni ko e kau taki eni 'i he fungavaka 'o e lotu 'Eiki Sea. Pea nau sio pē ki he feitu'u 'oku 'i ai e ika, pea na'e 'i ai pē mo e kakai tokolahi na'a nau fakamo'oni ki ai pea ko e 'ai pē ke nau kai 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakakaukau ia ke to'o 'a e me'a ko eni ke fai hano fakakomesiale pē fakatau. Ka ko e me'a mālie ko e lele holo 'a e Pule Fakavahe he uike kuo 'osi 'o si'i lava tukuange e ni'ihi ko eni mei pilisone.

Hou'eiki, hangē pē ko e me'a na'a ku lave ki ai, 'ikai ke u fie lave ki he natula mo hono 'elemēniti pea mo e feitu'u 'oku 'ave ki ai, ka 'oku ou tokanga 'Eiki Minisitā koe'uhi 'oku 'osi 'i ai pē ngaahi me'a pehē na'e hoko 'oku 'ikai ko Nukuleka pē. Mautolu 'i motu, ko Pātangata, ko 'Eua ka ko u fakatumutumu he 'ofisa na'e a'u atu ki he feitu'u ko eni, 'o ne 'ilo pē ko e ni'ihi ko eni mei he koló. Ko nautolu 'oku nau tokanga'i 'a e *SMA* ko nautolu 'oku nau tauhi, pea ko e tahataha pē ki'i founga ko eni na'a nau ngāue'aki kuo ala atu leva e lao.

Sea ko 'eku fakatokanga'i foki eni, 'oku *fine* ka 'oku a'u 'o 2 kilu 5 mano. Ko e Lao ko eni 'o e *Drugs* pea 'oku tau 'osi paasi he Fale ni, 'i he fakapotopoto taha 'a e Pule'anga mo 'enau vakai, 'ai ha ta'u 'e 30 pea ka 'ai atu pē 'oku toe ma'u toe 'ai mo e ta'u 'e 50, 'alu atu pē 'ikai, ko e ngāue popula ki he mate.

Pea ko e me'a 'oku ongo ai 'Eiki Sea koe'uhi, ko e ni'ihi ko eni ko e ni'ihi 'i he fungavaka 'o e lotu. Matamata mai ki he motu'a ni na'a 'oku 'i ai pē ha felālāve'i 'a e lāunga ia mo e 'ofisa. Miniti pē 'e 20, tau atu 'a e 'ofisa ko eni. Pea 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga founga 'i he *Regulation* ko eni ke ne hanga 'o fakatokanga pē toutou *challenged* 'a e ni'ihi ko eni ka ko e ni'ihi he kolo pea toki fai leva he tu'utu'uni he *fine* ko eni 'Eiki Sea.

Sea pea ko u tu'u hake pē au ke u Fakafofonga'i atu e ni'ihi ko eni pea mo 'eku kole tautapa atu 'Eiki Minisitā, ha founa ke fai ha fefakamolemole'aki he me'a ko eni 'Eiki Sea, koe'uhi ko e kakai pē e kolo. Ko u manatu'i lelei 'e Fakafofonga Fika 14 'i he ta'u 'e taha na'a mau ma'u 'a e kāinga mei Pangaimotu 'i homau 'elia tapu, ka na'e tauhi 'aki 'a e vā ko eni 'Eiki Sea e me'a ko u lave ki ai, 'o 'ikai ke 'ave ki Pule'anga ka na'a mau 'i ai mo e 'Ofisa Kolo. To'o pē he Toutai pea fakatokanga kia nautolu, ko e anga ia e fetauhi'aki he anga 'etau nofo.

Ka 'oku 'ikai ko e a'u ki he tu'utu'uni taupotu taha 'a 'eni kuo hoko ko eni 'Eiki Sea, si'i mamahi ai e ngaahi fāmili, 'io ka te ne lava 'o fakatupu ai 'a e vā he anga e nofo he kolo. 'Io 'e malava mo e me'a ko ia 'Eiki Sea. Ka ko 'eku tu'u hake pē au he pongipongi ni 'Eiki Sea 'o fakamolemole 'Eiki Minisitā ko e lao ko e lao. He 'ikai ke tau toe lava tautolu 'o liliu e lao, ka 'oku malava pē ia 'o fai'aki 'a e tu'utu'uni 'a e tangata he ko e fa'u 'e he tangata ki he fakapototo taha ki he kakai e fonua 'Eiki Sea.

Me'apango kuo fai 'e he ni'ihi ko eni 'a e ngāue 'o si'i nau uesia ai, pea fai e feinga holo 'o 'ikai ke lava fai ha fa'ahinga fakamalu ke te fakamalu ke fakalelei'i kinautolu. Pea fakamolemole 'Eiki Palēmia, na'a pehē ko u 'omi e me'a ko eni fakapolitikale, 'ikai. 'Omi pē ki heni ke kole fakamolemole atu ki he 'Eiki Minisitā Toutai, fakamolemole'i ange e ni'ihi ko eni. Ko e Pulelulu, kuo pau leva ke nau 'i he faitu'u 'oku totonu ke nau 'i ai.

'Eiki Sea, ko u fakamālō atu he ma'u faingamālie pea ko u kole fakamolemole atu ki he kakai e fonua, kole fakamolemole atu ki he kau Fakafofonga, na'a 'oku ai ha ni'ihi 'oku lavea 'i he me'a 'oku ou lave ki ai, ka ko e me'a totonu pē eni Sea 'oku 'omi ki he Fale 'Eiki ni. ...

<004>

Taimi: 1025-1030

Lord Tu'ilakepa: ... He 'oku me'a heni e 'Eiki Palēmiá mo e kotoa kotoa 'o e Hou'eiki Minisitā 'Eiki Sea. Mālō e ma'u faingamālié.

Mo'ale Finau: Sea. Fakamolemole pē kapau te u ...

'Eiki Tokoni Sea: Mālō.

Mo'ale Finau: Hoko atu pē ha ki'i miniti?

'Eiki Tokoni Sea: 'Ikai. 'Oleva ke tali mai e me'a ko ē 'oku me'a ki ai.

Mo'ale Finau: Oh.

'Eiki Tokoni Sea: Ko e me'a 'oku mahino he 'e 'oange pē faingamālie Hou'eiki ko e me'a ko ē 'oku fai e hoha'a ki ai pea tukuange pē ke 'ai mai. 'Ikai ko ha *issue* eni ia pē na'e 'asi he 'asenita ke tau feme'a'aki ki ai.

Ko e me'a ko ē 'oku mahino ki he motu'a ni pea ke toki me'a mai 'Eiki Minisitā ko e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpelé 'a e me'a pē ko ē na'a ne 'osi fakamatala 'o fekau'aki ko u tui pē 'oku mea'i he Hou'eiki ko e lao. 'Oku ai e lao 'o fekau'aki mo e ngaahi me'a ko eni pea na'e hoko 'a e me'a ko eni pea 'oku mahino na'e 'i ai e ngāue ho potungāue 'Eiki Minisitā. Pea hangē pē ko eni 'oku kole 'e he 'Eiki Nōpele, mahalo pē 'oku ke 'osi mea'i 'Eiki Minisitā,

ke ke me'a mai mu'a ki he me'a ko eni he 'oku mahino pē he 'oku faka'uhinga e potungāue na'a nau fakahoko e lao ka 'oku hoko, hangē pē ko ē na'e me'a he 'Eiki Nōpele ko e kakai pē, ke, pē ko e hā ha ngāue 'e fai ki ai ki mu'a pea hoko atu ke fakatonutonu ki he Pule'anga ki he Fakamaau'anga.

Tali 'Eiki Minisitā Toutai ki he kaveinga ne tokanga ki ai 'Eiki Nōpele Fika 2 Vava'ú

'Eiki Minisitā Toutai: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pehē 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. 'Eiki Sea ko e me'a 'oku ou tui au ki ai 'oku kehekehe 'aupito ia mo kimoutolu. Ko e me'a ko eni 'oku hokó ko u pehē 'Eiki Sea tuku ke 'ave ki he Fakamaau'anga ke 'aonga 'a e lao 'oku tau fokotu'ú. He 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e ngāue kapau ko e 'ai hake pē me'a kole fakamolemole. 'E ngāue'aki 'e nautolu 'a e ngāue koví kae toki kole fakamolemole pē.

Ko 'eku tui ia 'Eiki Sea pea ko u fiema'u pē ke mou mahino'i ko e me'a eni 'oku ou fiema'u au ke a'u ki he Fakamaau'anga ke fai hono fakamaau'i. 'Oku 'ikai ke fiema'u ia tau tau'aki fakamatala he 'oku kehe 'eku fakamatala 'a'aku mei he me'a ko eni 'oku ou fanongo hē, mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō 'Eiki Minisitā. 'E 'Eiki Nōpele ko u tui pē 'oku mahino lelei na'a ke kole mai ke fakafou mai he Kalake ke tuku mai ke me'a ke tokanga ki ai. Pea 'oku mahino e me'a 'oku ke tokanga ki ai, 'a eni pē na'a ke 'osi fakahoko. Mahino mo e tafa'aki 'oku tu'u ai e 'Eiki Minisitā, tuku ke fai e ngāue 'a e lao pea mo e ngāue 'a e Feitu'u na 'oku fai hono faka'uhinga'i mo hono fakatonutonu 'o e ngaahi me'a ko ia. Toki ō 'o fakamatala 'i falehopo.

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i me'a faka'osi pē Sea. Ko u fakamālō atu 'Eiki Minisitā. Pau pē na'a ke fakatokanga'i e me'a nau lave ki ai. Kae toe 'ai pē ha founa 'e taha. Ko 'ete hoko ko e Taki 'o tatau ai pē 'i hoto 'api mo hato fatongia 'Eiki Sea pau ke kau mo e fakamolemole ai. Ka ke fakamolemole pē 'Eiki Minisitā fai pē ho'o tu'utu'uni 'a'au. Ka 'oku mahino mai kiate au 'oku 'ikai ke ai ha meesi ma'a e si'i kakai ko eni 'Eiki Sea.

Ka 'oku sai pē tuku pē ke fai e fatongia ko ia ka ko u kole pē ke fakalelei'i ho'o *regulation* 'Eiki Minisitā. Me'a 'oku ongo 'ikai ke fai hano ki'i *warn* tu'o taha, tu'o ua pea toki e fai e tu'utu'uni e 'Eiki Sea tukukehe 'a e ni'ihi mei tu'a Sea.

'Eiki Minisitā Toutai: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Tui kuo mahino ia me'a mai 'Eiki Minisitā ke tali ki he'ene me'a.

'Eiki Minisitā Toutai: Ko e me'a nau kole ai ke tuku 'a e fakamatala he 'oku 'i ai mo 'eku fakamatala. Ko e kolo ko eni 'oku 'ikai ko ha toki ma'u e, pāhia e 'a e potungāue lele atu talamai 'e fai e ngāue. Ko e 'osi pē ko ia ...

'Eiki Tokoni Sea: 'Osi, 'osi fe'unga ia 'Eiki Minisitā 'oku ke mo'oni koe.

'Eiki Minisitā Toutai: Mālō.

'Eiki Tokoni Sea: Ko e me'a ena ia 'a e Fakamaau'anga ke ne toki fuatautau e ngaahi fakamatala ko ia ka 'oku 'oatu pē me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Nōpele pea mahino ia. Ko e tau

fa'u e lao mo fokotu'u e ngaahi tu'utu'uni mo e lao pea ka ai ha ta'efiemālie tuku atu ki he tafa'aki e Pule 3 e fonua ke nau fai e ngāue ko iá ko e ngāue ia 'a nautolu.

Mo'ale Finau: Sea. Mai ha ki'i faingamālie.

'Eiki Tokoni Sea: Hou'eiki mahino 'a e, 'a e ...

Mo'ale Finau: Ki'i miniti pē 'e ua Sea ke u ki'i tokoni pē ki he ...

<005>

Taimi: 1030-1035

Mo'ale Finau: ... mahalo 'e 'aonga pe ki he Minisitā.

'Eiki Tokoni Sea: He ko e me'a ia 'oku me'á ko e ha'u ha tokotaha 'o faka'ai e me'a ke tokanga ki ai. Pea hū ia pea toki hū hake e fanga ki'i, 'uhingá he ko e toka'i atu pe Hou'eiki ho'omou ngaahi me'a 'oku 'ohaké.

'Eiki Palēmia: Poupou atu Sea tau hoko atu tautolu ko e poakí pe na'e fai 'e he 'Eiki ...

'Eiki Tokoni Sea: Ko ia.

'Eiki Palēmia: Nōpelé pea kuo tali e fehu'í.

'Eiki Tokoni Sea: Pea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku mou tokanga ki ai pea mou toki omai 'o poaki mai ka ko u ...

'Eiki Palēmia: Toki fakahoko ai pe ki he Feitu'u na, mālō.

'Eiki Tokoni Sea: He ko eni ia kuo 'osi kamata ke na lele atu naua hetau fakamatala fakahopo.

Mo'ale Finau: Ko u tui Sea 'oku kehe e *perspective* te u ki'i fakamalanga atu mei ai.

'Eiki Tokoni Sea: Kapau ko e tokoni Fakafofonga peá ke 'ai mai ...

Mo'ale Finau: 'Io, mālō Sea.

'Eiki Tokoni Sea: He ko 'eku 'oatu pe 'aku tā omai mei Ha'apaí.

Mo'ale Finau: Sea fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea 'oku ou tui 'aupito ki he me'a 'a e Minisitā 'oku 'i ai e Lao, mo'oni 'aupito 'ikai ke u faka'ikai'i Sea. Ko u tui ko e ako eni kia kimautolú ni 'Eiki Sea ke mau fa'u ha *regulation* he ko e me'a ko ē na'e 'omai 'e he Nōpelé mahalo 'oku 'i ai e fo'i me'a 'e 3 ai 'e lava ia 'o fakahū e *regulation* ai. Fakatātā, ke 'oua 'e puke 'e ha polisi ha taha ka nau fakaongoongo kotoa pe ki he 'Ofisa Koló ke toki hu'u mei ai ha lāunga, taha ia. 'A ia ko e ngaahi me'a ia 'e toki ala fa'u.

'Eiki Minisitā fakamolemole pe ho'o me'a hake 'oku 'ikai ko ha, ko e fo'i tānaki. Ko hono mo'oní Sea 'oku pehé ni, ko e 'ēlia tapú ko e si'i 'elia 'oku mo'ui ai 'a e kāinga ko ē 'o e ki'i koló. 'Oatu e fakatātā ko eni Sea, ko e ika ko eni ko e 'otule, 'oku lele holo pe ia he matāfangá

‘oku ‘ikai ke ha’u ia ‘o nofo he ‘ēlia tapú. Ko ‘ene ‘asi mai pe ‘ana he pongipongi pea ‘alu efiāfi ki ha feitu’u.

Na’e ‘ohake ‘e he Nōpele ko eni Vava’ú ‘a e nau sio ki he iká. Hangē kiate au ‘e Sea ko e ika na’e hu’u ki loto ‘e toe hola pe ki tu’a. He ‘oku mea’i pe ‘e he Feitu’u na ‘Eiki Sea ko e ‘otulé ‘oku ‘i ai e ‘ēlia tapu ia ‘i Holopeka.

‘Eiki Palēmia: Sea, ko e kole atu pe ki he talanoa iká Sea, tau hoko atu tautolu ia Sea. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha ...

Mo’ale Finau: Sea ko ‘eku ‘uhingá ...

‘Eiki Tokoni Sea: Nau pehē pe ‘e au ‘e Fakafofonga ‘oku ‘i ai ha fu’u me’a ‘oku fu’u ‘aonga ki he me’á ...

Mo’ale Finau: Ko ‘eku ‘uhingá Sea ki he fa’u ko ē ha *regulation*, ka hū mai ha ika ‘oku ha’u ne toki ha’u ‘aneafi pe faka’atā ki he kāingá ke nau kai.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Oku ke mea’i lelei pe ‘e Fakafofonga.

Mo’ale Finau: ‘Io.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko tautolu ‘oku tau fa’u e Lao mo e *regulation* mo e tu’utu’uni mo e hā fua.

Mo’ale Finau: *Ok.*

‘Eiki Tokoni Sea: Pea ‘oku ‘oatu ki he Fakamaau’angá ‘o nau faka’uhinga’i pea ka ongo’i ‘e he Fakamaau’angá ‘oku tōnounou ha me’a ‘i he’etau me’á. Kae ‘oua ‘e hoko pe me’á kuo tau feinga tautolu ke tau fakatonutonu e *regulation* ‘oku te’eki ke ‘omai meí he tafa’aki ko iá ‘o talamai ‘oku tōnounou ē mo ...

Mo’ale Finau: Mālō Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko e me’a pe ia ‘oku tonu ke mea’i ‘e he Fakafofonga Fale Alea kotoa.

Mo’ale Finau: Ka ko u tui pe ...

‘Eiki Tokoni Sea: Kae mālō e tokoní.

Mo’ale Finau: Ka ko u tui pe Sea ‘oku fanongo mai ‘a Nukuleka ki he fakamalanga ko u faí.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia.

Mo’ale Finau: Nau ō ‘o fa’u ha *additional regulation* ke ne *cover* e me’a ko ení he ka ‘ikai te nau toutou hopo pe. Ko ‘ene ‘asi pe iká te nau ō nautolu ‘o ‘omai ‘e Sea ‘e maumau e iká ia. Ko ia Sea ‘oku ‘oatu pe fakakaukau ko ení ‘Eiki Minisitā ...

‘Eiki Palēmia: ‘Io ko e ki’i fehu’i pe ‘aku, ‘e anga fēfē ‘ete ‘ilo e lele ki loto mo lele ki tu’a ‘a e fanga ki’i mata’iika.?

Mo'ale Finau: Sea, ko e Palēmia ē 'Eiki Sea na'e tupu hake ia heni, ko mautolu 'i Ha'apaí 'oku 'i ai e motu'a ai ko Fa'auí 'oku kaka ia he fu'u touhuni ...

'Eiki Palēmia: 'A ia te ke 'alu atu 'o maaka'i e ki'i fo'i mata'iiká ko e mahino ia na'e 'i tu'a?

'Eiki Tokoni Sea: Mālō, mālō ka tau ...

'Eiki Palēmia: Mālō 'aupito Sea.

Mo'ale Finau: Ko e 'otulé 'Eiki Sea 'oku fakapotanga pea ko 'enau lele he funga tahí 'oku lililili pe ia. Ko e kautama ko ē 'oku taukeí 'oku nau lava pe nautolu 'o sio 'oku nau 'alu hifo nautolu ki he faha'i ko ē mo e faha'i ko ē. Pea ko u tui ko e 'uhinga ia na'e si'i ō ai e kāingá ke 'omai e ika ko ení na'e hū ki loto he 'ēlia tapú. Ko e anga pe e fakakaukau Sea ka ko u, ko e Minisitā, pule pe Minisitā pe ko e hā ha'ane fakakaukau. Ka ko 'ene 'alu ko ē 'a e iká mei lotó ko e 'alu 'aupito. 'Alu ia ki Niutōua, 'alu hifo ia 'i Ha'atafu 'ikai ke toe ma'u ia Sea. Ko ia pe Sea mālō.

'Eiki Tokoni Sea: Ko ia ko u tui pe 'oku tau toki, ko ena ko e Pulelulu mahalo 'oku tau, kau Hou'eiki 'oku fie *interest* he me'a ko iá he me'a ia ki he Fakamaaú 'uhingá na 'oku fiema'u ke fakatonutonu ha ngaahi me'a. Ka ko e ngaahi me'a ko iá 'oku 'i ai pe hono halanga, fou mai ai. Ka te u 'oatu ki he Fika 10 he ko homou feitu'u na 'oku 'i ai pe ha'o ki'i poupuu, miniti 'e 2 pe.

Kapelieli Lanumata: Tapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Ko e fokoutua hake pe motu'á ni ia ko e fie fakamālō pe au ki he 'Eiki Nōpelé hono 'ohake 'a e 'isiu ko ení. He ko hono mo'oní na'e fakahoko mai 'a e me'a ko ení ki he motu'á ni 'i he 'aho Tu'apulelulu uike kuo 'osí pea na'e fai ai e fakakaukau ke kole ha faingamālie ki he Seá he 'aho ko iá. Kae kimu'a iá na'e fai e fakatalanoa ia pea mo e talatalaaki 'i he 'Apitanga Polisi ko ē 'i Mu'á 'o mahino ai na'e fakahū 'a e ni'ihiki ko ení he 'aho Pulelulú. Pea tukuange mai pe kinautolu he Tu'apulelulú kae toki fai 'a e hopo 'o hangē ko e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai e Minisitā. 'Oku ou fakamālō 'aupito ki he Nōpelé 'i he tokanga mai ki he 'isiu ko ení.

Sea ko u tokanga pe au ia he 'oku, hangē ko e me'a ko ē na'e me'a ko ē ki ai e Nōpelé. Ko e toki me'a ia e Fakamaaú'angá ka ko e taha foki ia e ngaahi *regulation* 'i he Lao ko ē ki he SMA. 'E malava pe 'i he *integrity* 'a e komiti ko ē SMA ke nau faka'atā e kāinga 'o e koló ke nau to'o ha toutai pea me'i he 'elia tapú. Ka 'oku hangē ko e lau 'e toki, pe tuku atu pe ā ki he Fakamaaú'angá.

Ka ko u tokanga pe au Sea ki he kau ngāue ko ē Toutaí, 'oku ou faka'amu pe na'a nau hanga 'o ...

<006>

Taimi: 1035-1040

Kapelieli Lanumata: ... faka'auha 'a e ika ko eni na'a nau to'o mei he ni'ihiki ko ení hangē ko e tu'utu'uni 'a e Lao. He ko 'eku 'ilo 'a'aku ia Sea mahalo te nau 'alu nautolu mo ia ki honau 'apí 'o faka'aonga'i. Ko e, ka ko u fakamālō atu ki he 'Eiki Nōpelé. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Toutai: 'Eiki Sea ko e ika ko ení 'oku tauhi ia ki he hopó pea 'oku kei tuku 'aisi pē 'o tali ki he, mālō.

'Eiki Tokoni Sea: 'Io. 'Ofa pē ke mahino pe ia ko e ngaahi me'a pehē 'oku 'osi mahino pē. Lave'i pē 'i Ha'apai mo me'a fa'a puke he kau toutai ia e fonu mo e me'a pehē 'oku tauhi malu pē. Ka 'oku neongo pē 'oku fa'a ki'i holo e pauni he taimi fakamo'oni ka 'oku, kae kehe ko e tau tuku atu mu'a ia ki he fakatonutonu 'oku fakahokó he Fakamaau'angá ke nau fakahoko 'enau fatongia ko iá.

Ka tau hoko atu mu'a tautolu Hou'eiki ki he fika 4, fika 4 'etau 'asenitá, Tohi Launga mei he Fakafofonga 'o Tongatapu 4. Kalake ke lau mai e tohi ko iá ke me'a ki ai e Hou'eiki. 'A ia ko e fakatatau eni ki he kupu 112 'etau Tu'utu'uní 'a ia 'oku ngofua ki ha Fakafofonga ke fakahū mai ha'ane fa'ahinga launga. Lau mai kalake.

Tohi Launga mei he Fakafofonga Tongatapu 4 fekau'aki mo e Fakafofonga Tongatapu 7

Kalake Tēpile: Tohi ko ení 'oku faka'aho ki he 'aho 4 'Epeleli 2024.

'Eiki Nōpele Fakafanua,
'Eiki Sea 'o e Fale Aleá,
'Ofisi e Fale Alea 'o Tongá,
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Launga'i 'o e Fakafofonga Tongatapu 7, Hon. Piveni Piukala

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu 'i he tohi ni 'a 'eku launga'i 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 7, Hon. Piveni Piukala, makatu'unga 'i he'ene tukuaki'i hala 'a e motu'á ni mo e Komiti ki he Totonu mo e Monū'ia 'o e kau Mēmipa 'o e Fale Aleá, fekau'aki mo e founa ngāue 'a e Komiti mo 'ene lipooti kau ki hono launga'i 'o Hon. Piveni Piukala ki he'ene lea ta'etau ki he 'Eiki Palēmiá.

Na'e fakahoko 'e he Fakafofonga 'ene polokalama 'i he *VPON Media* mo e tokotaha faiongoongo ko Solo *Sylvaster* Tonga kau ki hono tautea ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Na'e fakahoko ai 'e he Fakafofonga 'a e tukuaki'i hala ko eni 'oku hā atu 'i lalo 'a ia ko u tui hangatonu, 'a ia 'oku kuouti hangatonu atu pē.

"Ko hono mo'oni foki ko e fakamatala ia na'e a'u mai mei a au mei he loto komiti ko e Fakafofonga pē 'o Tongatapu 4 na'a ne fai 'a hono teuteu'i 'a e lipooti 'a e komiti mo e tautea mo e kupu'i lao ... mo e ngaahi fakatotolo fakalao, a'u eni ia Solo 'o kau eni ia ke to'o mo e *key* e me'alelé, to'o mo e totonu ki hoku 'ofisi. Hangē ia ko e hano *unseat* 'o 'oku. Kae talamai pē mei he komiti ko e ha'u pē mei he ... 'a ia mahino leva kiate au 'oku 'i ai e moutivi ia."

'Oku hā mei he lekooti 'o e polokalama ko eni ngali na'e toki tuku hake pē polokalama 'i he 'aho 3 'o 'Epeleli pe ofi ki ai.

'Oku ou fakahalaki kakato 'a e ngaahi tukuaki'i hala 'a Hon. Piveni Piukala. Na'e 'ikai 'au'aupito ke u teuteu'i ha lipooti 'e taha 'a e komiti. 'Oku 'i ai e Sea ko 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, pea 'oku 'i ai e kau Mēmipa 'o kau ai 'a 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Tokoni Palēmia, Hon. Samiu Vaipulu, 'Eiki Minisitā Leipa Hon. Viliami Latu mo Hon. Dr Pingi Fasi pea mo e motu'a ni. 'Oku 'i ai mo e kau Sekelitali mo e kau loea 'e 3 mo e kau kalaké. .

Na'e te'eki ke u teuteu'i ha lipooti pe te u kau atu ki hano teuteu'i ha lipooti 'a e komiti talu mei he'eku kau ki ai 'o a'u ki he 'aho ni. Ko e ngafa ia 'o e kau Sekelitali 'o paasi ki he Sea ke fīemālie kae toki paasi mai ki he kau Mēmipa.

Na'e 'ikai ke u fakatotolo ha me'a fakalao. Ko e ngafa ia 'o e kau loea 'e 3 'oku nau kau ki he komiti. Ko e kau loea ia 'a e Fale Aleá. Pea 'oku toe 'atā ke mau fokotu'u ke kumi fale'i ki he 'ofisi e 'Ateni Senialé. Ko e kau loea 'oku nau fai e fakatotoló mo e 'analaiso mo e veteki 'o e laó 'o lipooti ki he komiti pea 'oku toki feme'a'aki ai e komiti he ngaahi kupu'i lao 'oku nau fokotu'u mai 'oku ngali maumau.

Na'e 'ikai ke u teuteu'i ha tautea ke to'o 'a e kī ki he'ene me'alele fakavāhenga mo e 'ofisi fakavāhengá. Ko e ngaahi fale'i fakalao eni 'oku 'omai ki he komiti ke ngāue ai, pea ko 'eku ma'ú 'oku nōmolo eni.

'Oku 'ikai ke u aofangatuku ha me'a 'i he komiti. ...

<001>

Taimi: 1040-1045

Kalake Tēpile: ... Ko e Sea 'oku ne tataki mo aofangatuku 'a e ngāue 'a e komiti.

'Oku hala 'aupito mo e pehē 'oku 'i ai ha moutivi (*motives*) 'i he ngāue 'a e komiti pe ko e motu'a ni. Na'a ku 'osi fokotu'u ki he Fakafofongá ke 'alu 'o kole fakamolemole ki he Palēmiá. Ko 'eku 'uhinga, kae fakavaka ai ha kole fakasi'isi'i tautea pe fakamolemolea kakato ia 'e he Palēmiá. Ka he'ikai lava ke kalofi kakato ia he 'oku matu'aki ta'efakapotopoto ke 'amanaki mai ke u malu'i kuikui kakato ia koe'uhi pē na'a ma kemipeini fakataha.

Ko e fakafāmilí (*nepotism*) mo e fakamaheni (*favouritism*) ko e ongo founa 'o e faihala (*corruption*) 'oku fakafepaki'i 'e he ni'ihi 'oku nau pole ke kumi ki he pule leleí.

'Eiki Sea 'oku kei taukave 'a e Fakafofonga ni na'e 'ikai ko ha lea ta'etaau 'a e lea na'a ne fai ki he Palēmia 'i he 'ene me'a 'o pehē, "Ko ho'o kui pē..." Hūfanga atu he fakatapu. Faka'ulia kapau 'e fai e lotu 'o e Fakafofongá ke fakahaofi ia he 'oku 'ikai ko ha lea kovi pe ta'etaau ia. 'E hanga leva 'e he Hou'eiki Mēmipa 'o ngāue tavale 'aki 'a e lea ko eni he kuo tali ia 'e he komiti mo e Fale Alea 'oku sai pē ia. Pea 'e toki ongo atu ki he kakai e fonuá 'oku 'ikai ha kehekehe ia 'i he'etau talanoa he kava tongá, inu hopi pea mo e Fale Alea 'o Tongá.

'Oku hanga 'e he tukuaki'i hala mama'o ko eni 'o fakama'ama'a'i 'a e Komiti ni mo e Fale Aleá na'a ne tali 'a e lipooti 'a e komiti. Pea 'e levei ai 'a e vakai 'a e kakai mei tu'á 'o pehē 'oku pule'i tokotaha pē 'e he motu'a ni 'a e Komiti ki he Totonu mo e Monū'ia 'a e kau Mēmipá, pea u fatu tokotaha pē 'emau lipooti 'o fokotu'u ki ai 'a e tautea 'o Tongatapu 7 'aki 'a 'eku 'uhinga taautaha (*motives*).

Kuo 'osi paasi atu 'a e polokalama faka'eke'eke ko eni ki he 'Ofisi e Sea 'o e Fale Alea. Ko e kongā pē eni na'a ku ma'u faingamālie ke u fanongo ai, ka 'oku ou tui ka fanongo mo e komiti 'i he polokalama ni kakato 'e lava ke 'i ai mo ha ngaahi launga kehe.

'Oku mahu'inga 'aupito 'Eiki Sea ke tōloloto ki he kau Mēmipá tautefito ki he kau hū fo'ou, 'a e mafatukituki 'o e Tohi Tu'utu'uni 'oku ne takiekina 'a e ngāue 'a e Fale Aleá. Ko e sino ngāue kotoa pē he lalo la'ā ni 'oku 'i ai 'ene tu'utu'uni pe founga ngāue. Kapau 'oku te fie hū ki he Potungāue Polisi, 'e 'i ai hono tu'utu'uni. Kapau 'oku te fie hū ki he Potungāue Akó 'oku 'i ai hono tu'utu'uni. Kapau te te va'inga 'akapulu 'oku 'i ai hono lao mo e tu'utu'uni. Kapau te te kau ki ha siasi 'e 'i ai hono tu'utu'uni mo e founga ngāue. Pea kapau te te fie hū 'o Fale Alea kuo pau ke te teletele hoto anga mo e natula ke tonu mo e Tu'utu'uni 'o e Fale Aleá. 'Oku tau ha'u mei he ngaahi 'ataakai kehekehe mo e puipuitu'a kehekehe, ka 'e pule 'a e founga 'oku tohi'i 'i he Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale Aleá.

'Oku taau pe ke fakakaukau'i 'a e lahi e hokohoko 'o ha maumau tu'utu'uni 'o ha Mēmipa pea hiki e tautea ke toka'i 'a e tu'utu'uni. Pea neongo 'oku 'ikai ke u fu'u tui ki he pehē 'e Tongatapu 7 na'e fakahoko ange mei he komiti, he 'oku hala mama'o 'a e fakamatala 'oku ne ma'ú, ka 'oku toe taau pē ke fakapapau'i 'oku 'ikai fakahoko me'a hala ha ni'ihi 'i he ngaahi komiti ki tu'a pea ke fai foki ha ngāue kapau na'e hoko.

Kuo tā tu'o lahi 'a hono launga'i 'o e Fakafofonga Tongatapu 7, Hon. Piveni Piukala, ka 'oku 'ikai hā mai ha'ane teki pe toka'i 'a e tu'utu'uni. 'Oku 'i ai mo e ngaahi maumau tu'utu'uni kehe 'a e Fakafofonga ko eni na'e 'ikai launga'i ia. 'A ia kapau na'e launga'i kotoa atu, ko e fakamole lahi 'i he pa'anga mo e taimi 'a e Fale Aleá hono fakatonutonu 'a e founga mo e natula 'o e Fakafofonga ni ke taau mo e 'ataakai 'o e Fale Alea. Ko ia ai 'oku 'ikai ha'aku toe fili ka ko hono 'oatu 'a e launga ko eni he 'oku ou tui fakapapau 'oku uestia 'a e motu'a ni kae pehē ki he Komiti Totonu mo e Monū'ia pea mo e Fale Alea 'o Tonga na'a ne tali 'a e lipooti totonu 'a e komiti.

Faka'apa'apa atu,

.....
Mateni Tapueluelu

Fakafofonga 'o Tongatapu 4

'Eiki Tokoni Sea: Mālō. Mālō 'e Hou'eiki. 'Io, ulo mai. Ko e hā Minisitā Fonua?

Tokanga 'Eiki Minisitā Fonua ke fakatonutonu hingoa 'o Toketā Pingi Fasi 'i he'ene hā he tohi launga mei a Tongatapu 4

'Eiki Minisitā Fonua: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakavavevave pē. Mālō e laumālie lelei. Ko u ki'i fakatonutonu pē au ki he lipooti tapu pē mo e Fakafofonga ko eni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia heni ko Toketā Pingi Fasi. Ko e hingoa kakato 'o e toketā ko 'Uhila Moe Langi Fasi ke 'asi pē ho lipooti 'oku 'ikai ko Toketā Pingi Fasi. Mālō.

Tali e fakatonutonu 'Eiki Minisitā Fonua ke fakahū e fakatonutonu ki he hingoa kakato Toketā 'Uhila Moe Langi Fasi

‘Eiki Tokoni Sea: Tali pe ia ki he Toketā ‘Uhila Moe Langi Fasi. ...

<001>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Tokoni Sea: ... ke fakatonutonu. Tali pe ia ‘e au ke fakahū ke fakatonutonu.

Hou’eiki hangē pe na’a ku lave ki ai ko e launga eni fakatatau ki he kupu 112 ‘etau Tu’utu’uni pea ‘oku ‘omai e kupu 113 ‘etau Tu’utu’uni ai pe ki he ‘Eiki Sea ke ne fokotu’u atu ke tuku atu ki he Komiti Ngaahi Totonu. Hangē pe ‘oku mou me’a ki ai ngaahi launga kotoa pe, fokotu’u atu ‘e fakahū atu ki he Komiti ke nau ngāue ki ai pea toki mai ‘enau, fakatatau ki he ngaahi, ki he ‘etau Tu’utu’uni mo nau vakai’i pea nau lipooti mai leva pea toki fai ha aofangatuku ‘a e Falé.

Taniela Fusimālohi: Sea lava pe ki’i, kātaki.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Ikai. Ko e me’a pe ‘oku ou talaatu ko e me’a pe ia ko ē ‘oku fekau’aki mo ‘etau tu’utu’uni ko eni ko ē ...

Taniela Fusimālohi: Ki’i miniti ‘e 2 pe kātaki.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘E Fakafofonga ko e hā e me’a ‘oku ta’emahino he Tu’utu’uni ‘oku, mo e lau e me’a ‘oku toe ‘ai ke ke, ko e ngaahi me’a te tau toe hokohoko atu te ke tuku ē pea tu’u hake ē ‘o fakatonutonu pea tu’u ē hili ko ia ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha fu’u me’a ia ko e me’a pe eni ‘oku talamai he’etau Tu’utu’uni.

Taniela Fusimālohi: ‘E vave pe Sea, fo’i poini pe ‘e taha.

‘Eiki Tokoni Sea: Tu’utu’uni leva ia ke tuku atu ki he Komiti ko ē Ngaahi Totonu ke nau ngāue ki ai pea ko hono ‘omai mou me’a ke fiemālie ‘o fekau’aki mo e ngaahi poini ko ena ‘oku mou ‘ohaké.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, ko e, ko ‘eku me’a ‘oku ou tokanga ki ai Sea ‘oku ‘ikai ke fekau’aki hangatonu ia mo e tu’utu’uni ‘oku fai.

‘Eiki Palēmia: Sea kole atu ki he Fakafofonga ke talangofua atu ki ho’o tu’utu’uni.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia. ‘Oku ou fakatokanga’i ‘e Fakafofonga ‘oku ke vili ta’e’unua pe koe ka te u ‘ai eni ke ke ‘ilo’i ko e pehē atu pe ‘ikai ko e ‘ikai. Ta’utu ki lalo. Fika 5 ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Lao fika ...

Kole Tongatapu 7 ha’ane faingamālie ke tali ki he tohi launga mei a Tongatapu 4

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole atu ha’aku faingamālie he ko e tukuaki’i kuo ‘osi lau he Fale ni. ‘Omai mu’a ha’aku totonu ke u *reply* ...

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Oku ...

Paula Piveni Piukala: Pea toki ‘ave ai pe ia ai ‘o fai ho tu’utu’uni Sea ka ko u loto ke u lave ki he *issue* ko eni ...

‘Eiki Tokoni Sea: Ko e Tohi Tu’utu’uni ‘oku hangē pe ia ko ē ko e angamaheni ‘etau tu’utu’uni kotoa pe. ‘Oku lau ai ...

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u kole atu mu’a ke ‘omai mu’a ha’aku faingamālie.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Ikai. He ‘ikai ke, ko e ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e totonu ia ‘a e motu’a ni ...

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Ikai.

Paula Piveni Piukala: Ke ‘i ai ha’ane tali ki he tukuaki’i ‘oku fai.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko e totonu ia ‘a e motu’a na kapau ‘oku ‘ave ki he komiti ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Oku ui leva ‘e he komiti ‘a e Feitu’u na ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oua mu’a te mou hanga fakangatangata e ...

‘Eiki Tokoni Sea: Ke ke ‘ange ha’o fakamatala.

Paula Piveni Piukala: Homau le’o he Fale ni he ko e feitu’u eni ke tau tālanga’i ...

Tui ‘Eiki Tokoni Sea ke tuku ki he komiti ke nau vakai’i e tohi lāungá ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni ‘a e Falé

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Ikai ko e fakangatangata eni ia homou le’o ko e fakatatau eni ia ki he’etau Tu’utu’uni. Tuku ki he Komiti ke nau vakai’i.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fie lave he ko e tu’utu’uni ko ena ‘a e Tohi Tu’utu’uni me’a eni ‘a e Tohi Tu’utu’uni.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko e hā ‘a e lau ‘a e Tohi Tu’utu’uni?

Paula Piveni Piukala: Ko e mafai ‘o e komiti ko eni ngata pe hono *determine* pe ‘oku ai ha Lao ‘oku maumau.

‘Eiki Tokoni Sea: Tuku ke ‘omai e tu’utu’uni ‘a e komiti.

Paula Piveni Piukala: Ko e Komiti ko ē na’a nau fai tautea kiate au ...

‘Eiki Tokoni Sea: Me’a ki lalo! Me’a ki lalo!

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u kole atu fakamolemole ‘omai ha’aku faingamālie ke u ‘oatu ‘eku totonu ...

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ‘eku ‘oatu pe ho’o faingamālie ‘e Fakafofonga te u fakaava leva ke tipeiti, ngofua leva ...

Paula Piveni Piukala: Ka koe’uhi kuo ‘osi lau e me’a ko eni he mītia.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Oku lau pe ia.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ai ‘eku totonu.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Oku lau pe ia ...

Paula Piveni Piukala: Ke ai pe ha’aku ki’i tali pea ‘osi ia pea toki hoko atu e tu’utu’uni e Feitu’u na, Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko u tui au ‘oku tonu ange pe hono tuku atu ki he me’a ko eni ki he komiti.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e faka’amu ‘a e Konisitūtone ke fea (*fair*) e me’a kotoa pe ‘oku faitu’utu’uni ki ai e Fale ni.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko hono fea eni ‘e fai he komiti hono vakai’i fakatatau ...

Paula Piveni Piukala: Ko e fea ko ē ‘oku ou talanoa ki ai Sea, ko ‘eku totonu ke u *reply* ki he tukuaki’i ‘oku fai pea toki faitu’utu’uni ‘a e Feitu’u na. ‘Omai ha’aku faingamālie ke ‘i ai ha’aku tali he ko e totonu faka-Konisitūtone ‘a e motu’a ni ke u lea ‘aki mo tohi ‘eku fakakaukau ‘omai he Konisitūtone he kupu 7.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Oku mahino ...

Paula Piveni Piukala: Pea ko e ‘uhinga ia ‘o e ‘a e launga’i ...

‘Eiki Tokoni Sea: Me’a ki ange lalo, me’a ki lalo kae ‘oatu e ‘a e fakakaukau ‘a e motu’a ni ‘e Fakafofonga. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ko e lau ko ‘ee ko e tukuaki’i ia ‘a e me’á. Pea ‘ofa mai ke me’a mai ‘a e kakai e fonua mo e, ‘oku toki vakai’i ‘a e mo’oni’i ‘a e ngaahi mo’oni’i me’a tukuaki’i ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku mo’oni e tohi ia ko ē.

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai Sea, ‘ikai ke u ‘uhinga au ia ki he mo’oni ko e ‘uhinga pe au ke ai ha’aku ki’i *reply* ki he *the basis* makatu’unga ‘a e *make e statement* ko ia. Pea toki ‘ave ia ‘o fai fakamaau ‘o fai hono hopo’i ka ‘oku ko ‘eku pōini ...

‘Eiki Tokoni Sea: Ko u tui au he ‘ikai pe ke toe ke ‘oatu ia, ‘ai pē ‘e faipē tu’utu’uni ia ko eni pea ko e me’a ia ‘a ‘au pe ko e hā. Ka ko e me’a ko eni ‘oku ou tu’utu’uni atu fakatatau ki he’etau tu’utu’uni mo e angamaheni ‘o e ngaahi lāunga kuo fakahū mai ki he Fale ni ...

Paula Piveni Piukala: Sea, ki’i miniti pe ‘e 5 Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Oku fakafou ‘i he komiti ...

Paula Piveni Piukala: Ki'i miniti pe 'e 5 ke u ki'i lave ki he, ko e 'uhinga ke fakamakatu'unga lelei pe.

'Eiki Tokoni Sea: 'Oku faipē 'etau ngāue Fakafofonga he feveitoka'i'aki pea ko ho'o me'a mai ko ena 'o ke me'a. 'UHINGA ke u vakai ange ko e hā ho'o me'a 'oku ke vili kikihi mai ki ai ka te u 'oatu 'ai mai ange ha'o miniti 'e 5 ki ho me'a 'oku ke tokanga mai ki ai

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Sea, ko e mahu'inga ko ē ko ē ke u lave ki he me'a ko eni ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i *point of order* pe eni ia kae toki me'a e Fakafofonga. 'A ia 'oku liliu 'etau Tu'utu'uni? Ko e tohi launga eni 'e fiha eni 'oku 'uluaki 'alu pe ki he *Privilege* Komiti pea toki 'omai pea 'oange ha faingamālie e Fakafofonga ke ne tifeni *himself*. Ka ko eni ia kuo 'ai ia 'oku te'eki alea'i 'e he Komiti *Privilege* ia. Ko e me'a pe na'a ku pou pou atu ko e ...

'Eiki Tokoni Sea: Mahino pe ia 'Eiki Palēmia. 'Oku mahino pe ia he ko e 'uhinga eni ...

'Eiki Palēmia: Ko ia.

'Eiki Tokoni Sea: Nau 'osi fakamatala, mahino atu 'eku poini 'a'aku kia ...

<007>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Tokoni Sea: ... moutolu ko ena kakai e fonua 'oku mou me'a mai fekau'aki mo e founa ngāue ki he me'a ko e lāunga heni. Ka 'i he toe taimi tatau pē 'i he *Speaker* 'oku 'i ai pē 'a e *ruling* 'a e motu'a ni 'i he ta'utu heni e 'Eiki Sea ke fakapotopoto ko eni 'o e, ko e anga pē ki, ki he me'a ko eni 'oku vili kikihi mai 'a e Fakafofonga ke 'omai.

'Eiki Palēmia: Sai pē ia Sea kapau ko ho'o tu'utu'uni ia.

'Eiki Tokoni Sea: Pea te u fie fanongo, 'a ē ko ē na'a ku 'oatú. Te u fie fanongo pē ke 'omai ange ha 'o, ka ko u 'osi 'oatu 'e au ia ko e lāunga pē ia. 'E toki vakai'i pea vakai'i fakatatau ki he'etau Tu'utu'uni pea mai e lipooti ko ē. Ka ko e 'uhinga ko e tautapa mai 'a e Fakafofonga pea 'oku hangē, na'a pehē 'oku ou hanga 'o ta'ofi tu'u koe. Neongo 'oku ou ta'ofi tutu'u koe 'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e me'a. Ka 'oku 'oatu pē hoku mafai ko eni, tuku mai ange ho'o fakakaukau 'a e ki'i miniti ko ena 'oku ke 'ai mai 'ai.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Pea ka ke toe hē atu ho'o fakamatala 'a koe ki ha me'a ke tau fakafekiki ai, 'ikai ke fakatatau ki he'etau me'a, pea te u tu'utu'uni leva au ke hoko atu 'eku tu'utu'uni. Ki'i me'a mai ange ko e faingamālie pē ia ko u 'oatu.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Pea ko e fakakakato atu pē fakatonutonu ki he me'a. Ko e manatu 'a e motu'a ni talu hono 'omai ha launga'i 'o'oku 'oku 'omai pē faingamālie ke 'ai 'eku *reply*, pea ko e 'uhinga ia 'eku kole. Ka ko eni Sea ko u hanga 'o fokotu'u atu, ko e

makatu'unga 'eku *make e statement* ko ia 'oku kei tui pē motu'a ni ki he *statement* ko ia. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia na'e kau, tau komiti kātoa pē tau 'ilo kātoa pē hono *discuss* e me'a ko eni.

'Eiki Palēmia: Sea ko e me'a ia na'a ku 'uhinga ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e poini ko ē 'oku ou hanga 'o 'ohaké Sea ...

'Eiki Palēmia: He te tau tipeiti leva heni pea te ala fakatonutonu leva ai 'a e Fakafofonga.

'Eiki Tokoni Sea: Ki'i me'a hifo pē 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Te u fakatonutonu 'e au ia he ko e 'uhinga he na'e 'osi, ko e taimi ko ē na'a ku launga'i mai ai na'e 'ikai ke toe alea'i na'e 'ave ki he *Privilege Committee* pea toki 'omai 'o toki ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e launga'i ia he me'a na'e hoko 'i Fale ni.

'Eiki Tokoni Sea: 'E Palēmia. Mo me'a ki lalo, mo me'a ki lalo kae 'oatu 'a e ki'i huluhulu ko eni, ko e 'uhinga eni, 'a eni ko ē na'a ku 'oatu ai e faingamālie. 'E Fakafofonga, ko e me'a pē ia na'a ku 'osi fakama'ala'ala atu pea ko ena pē 'oku ke kamata'aki 'oku mahino pē ia kiate au. 'Uhingá he 'oku ke faka'ikai'i pē 'e koe 'oku ke tu'u pē koe 'i ho'o mo'oni. Ko e poini ia pea ko e poini ia 'oku ke si'i 'ai mai, ko ho'o tali ia ki he tohi ko ē 'oku ke tu'u pē koe pea tuku ke toki vakai'i 'e he me'á 'e he komiti e me'a. He na'a ku fie fanongo pē au ki ho'o vili mai na'a ke pehē 'e koe ia ko u hanga 'o ta'ofi tu'u koe 'aki ha ngaahi me'a pē ko ha ngaahi 'uhinga. Ka 'oku ta a'u pē 'ou pehē atu ke 'omai angé ki'i, 'omai ange ho'o fakakaukau mo ho'o ...

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Pea ko ho'o toe fo'i poini 'uluaki pē ena ko u to'o fo'i lea pē 'e 3 pē 4 ko ena 'oku ke pehē mai 'oku ke kei tu'u pē koe 'i he me'a ko ē, pea ko e tokoni lahi ia ki he komiti.

Paula Piveni Piukala: Fakatatau ki he Kupu 114 'etau Tohi Tu'utu'uni Sea 'oku pehé ni e anga hono fakalea mai. Kuo pau ki he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu ke ne fakatotolo mo fanongo ki he ngaahi fakamo'oni. *Never once* Sea ke hanga 'e he komiti ko eni 'o ui e motu'a ni kimu'a pea nau toki 'omai 'enau lipooti. Ua, talamai 'e he kupu si'i (*b*) pehē mai, fakakaukau'i ka 'oku maumau'i ha totonu.

'Eiki Tokoni Sea: 'E Fakafofonga me'a mai ki ha me'a, 'oua te ke me'a mai ki ha ngaahi me'a 'oku 'ikai mo'oni he Fale Alea ni.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku faka makatu'unga eni e me'a ko eni na'e 'uhinga ai 'eku *statement*.

'Eiki Tokoni Sea: 'Oleva ke u fakatonutonu atu 'e au ha 'oku ou komiti ho'o me'a 'o pehē 'oku te'eki ke ui 'angataha koe ki ha ..

Paula Piveni Piukala: Na'e te'eki ke ui au. Na'e te'eki pē ke ui.

'Eiki Tokoni Sea: Ko e ngaahi me'a eni 'e fiha 'emau komiti me'a pē kau hanga 'o fakamatala atu.

Paula Piveni Piukala: 'I he *case* ko eni Sea te'eki ai ke ui au. Kapau te mou 'omai ha *evidence*...

'Eiki Tokoni Sea: Ko e keisi ko eni ko e tuku tuku atu eni ke ngāue ki ai 'a e komiti. Ka ko e ngaahi keisi ko ia ki mu'a. Hangē pē ko e lau ko ē 'a e motu'a, uehe ta 'oku lahi 'a e ngaahi keisi ia. Ko e keisi eni ki mu'a na'e toutou fetu'utaki atu ke ke me'a mai pē 'omai ha'o fakamatala 'oku 'ikai ke 'omai ha'o fakamatala 'au.

Paula Piveni Piukala: Talanoa pē au ki he keisi ko eni Sea. Talanoa pē au ki he keisi ko eni.

'Eiki Tokoni Sea: Na'a ke me'a mai..

Paula Piveni Piukala: Ko e keisi ko eni, na'e te'eki ai ke ui e motu'a ni pē 'omai ha tohi ke 'ai ha'aku tali.

'Eiki Tokoni Sea: Me'a hifo. 'Ai pē koe ke ta femahino'aki. Na'a ke pehē 'e koe ko u hanga 'e au 'o lomilomi atu 'e Feitu'ú na. Ko e 'u ngāue ko eni, ko e lāunga ko eni, ko e toki 'ai eni ia ke fakahū ki he Komiti pea ko u tui Fakafofonga 'e 'oatu ho faingamālie 'e he komiti ...

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga e mahu'inga e Tohi Tu'utu'uni Sea he 'oku pehē mai he, ko e me'a pē 'a e komiti 'oku fai...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko hono *determine* pē 'oku maumau'i pē 'oku ai ha maumau ha *condemn* pē ko ha *breach*.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ke ai ha tautea 'ikai ke 'i ai ha'anau totonu ke nau fai fakamaau pe tautea. Ko e poini ia 'a'aku.

'Eiki Tokoni Sea: 'Oleva, 'oleva angé.

Paula Piveni Piukala: Hala ke 'i ai ha mou mafai fakamaau pē fakamaau e tautea. Ko ho'omou *investigate* pē pe 'oku ai ha ...

'Eiki Tokoni Sea: Me'a ki lalo kae ta 'ai tahataha ke mahino. 'E anga fēfē ke ta femahino'aki kapau 'oku ke lelea pē koe he taimi 'oku ou lea atu ai. Ka u lea atu au pea ke me'a koe ki lalo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Tokoni Sea: 'Oleva 'Eiki Minisitā ē kae 'ai e me'a ke mahino he 'oku tau ta'emahino ko e ngaahi tukuaki'i e ngaahi me'a ta'etotonu ko eni. 'E Fakafofonga, ko e ngaahi me'a na'e 'omai he komiti. 'Oku te'eki ai ke, 'oku 'ikai ke fai fakamaau e komiti ia pea 'oku 'ikai ke fai, me'apango pē ko e motu'a ni 'oku, pea ko e ngaahi me'a ko ē na'e tukuaki'i ko ē ngaahi tukuaki'i ko ē na'e fai ai e ngāue kia koe ki ai kimu'a, na'e 'osi 'oatu ....

Paula Piveni Piukala: Kātaki pē Sea. ‘Oku ‘ikai ko e komiti ‘oku ou hanga ‘o tukuaki’i. Ko e ha’u ‘a Tongatapu 4 ‘o kole mai ke u ‘alu ‘o kole fakamolemole, mahino ia ‘oku ne ‘osi *finalise* ‘e ia ia ko u ‘osi halaia. ‘Uluaki ia, ua, ‘osi faitu’utu’uni ia. Ko e poini ia na’a ku hanga ai ‘o tukuaki’i ia.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: He ko e me’a ...

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu. ....

<004>

Taimi: 1055-1100

Paula Piveni Piukala: ... ‘Ikai ke u hanga ‘o fakaafe’i ia ke ne *advise* au pē te u talanoa ki ai fekau’aki mo ha taukapo’i au ...

Mateni Tapueluelu: Sea ko e fakatonutonu eni ...

Paula Piveni Piukala: Ke ne tukuaki’i ‘oku ou ‘amanaki ki ai.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Io fakatonutonu eni. Me’a mai ...

Mateni Tapueluelu: Ko e me’a eni Sea ‘oku ‘uhinga ko ē ki ai te tau tipeiti leva tautolu he kakano e lao.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia he ko e me’a ia ko ē nau ‘uhinga ki ai he ko, nau feinga atu ...

Paula Piveni Piukala: Ko e hā e ‘uhinga na’a ne ‘omai ai ki Fale ni?

Mateni Tapueluelu: Kupu 100, 115, kupu 100, 115 Sea ‘oku fakatotolo ‘a e komiti pea ‘oku ‘atā ke faitu’utu’uni ‘a Fale Alea he *recommendation* ‘a e komiti.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia.

Mateni Tapueluelu: ‘UHINGA ia ‘oku ‘ikai ke aofangatuku e komiti ...

‘Eiki Tokoni Sea: Pea fai ai e ngaahi feme’a’aki ko ena ‘a e ngaahi ...

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e 116 pea toki ‘omai leva ‘eku tikite ‘omai ‘eku Loea ke tau hopo ‘i Fale ni, ‘oku ‘ikai ke fai hopo ‘a e komiti. Ko e me’a pē ‘oku nau talamai ‘oku ‘i ai e *prima facie* ...

‘Eiki Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Osi ngata ai.

'Eiki Palēmia: Tamate'i mai ē Sea 'a e me'a ...

Paula Piveni Piukala: Kai kehe ka nau 'omai 'e nautolu 'omai mo e tu'utu'uni mo e tautea mo e ...

'Eiki Tokoni Sea: Me'a ā ki lalo, me'a ki, me'a ki lalo kae, kae 'oatu he 'oku lekooti 'alu e lekooti ka kuo pau ke, 'oku 'ikai ke mahino ka koe. He ko e 'uhinga ia 'oku ke tu'u ai 'o 'ai mai he 'oku 'ikai ke mo'oni e ngaahi me'a 'oku ke tukuaki'i mai. 'Oku lipooti mai ki heni pea ko e hā 'a e ngaahi me'a ko ē ko ē 'oku vakai'i he komiti pea tali 'e he Fale Alea ke toki hoko atu, ko e me'a ia. Pea 'oku, ka 'oku talamai tipeiti ...

Paula Piveni Piukala: Ko ia ka na'e 'omai he komiti ia 'omai mo hoku tautea. Na'e 'ikai ke 'omai ia ke toki hopo'i ke, ke nau pehē mai 'oku 'i ai e *prima facie*.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Poini ia. 'Ikai ke, 'oku 'ikai ke fai hopo ho'omou komiti.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea. Ko e tohi fekau ia 'oku 'uhinga ki ai kapau 'e faka'ilo he kupu 70.

'Eiki Tokoni Sea: Kai kehe.

Mateni Tapueluelu: 'Oku 'ikai ke mea'i ia he Fakafofonga 'oku kehekehe.

'Eiki Tokoni Sea: Ko e me'a ko ē nau talaatu Fakafofonga ...

Mateni Tapueluelu: 'A e me'a 'oku tautea he Fale Alea mo e kupu 70 Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Ko e me'a nau talaatu Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 113 ko 'ene 'ave ki he komiti 'oku pau ko e me'a ko honau fatongia pē 'ē, 'omai ke toki faitu'utu'uni ai e 116 ...

'Eiki Tokoni Sea: Ko e founga ngāue eni ko ē 'oku tau fai ka ko eni ko u kole atu 'oku 'osi mahino e me'a na'e me'a mai 'aki he Fakafofonga. Ta ko e me'a pē ia 'oku 'uhinga mai ki ai ke 'oange ha ki'i faingamālie ko 'ene tu'u pē ia 'i he me'a ko ē 'oku ne tu'u he tohi pea mo e ngaahi tukuaki'i. He 'ikai ke u toe fu'u lave lōloa ki he me'a ki he'ene lave ki he komiti he ko e 'uhinga 'oku ki'i fepaki ia he na'e 'ikai ke 'oku 'ikai, na'e 'ikai ke ai ha me'a pehē ia he komiti.

Ko e ngaahi tukuaki'i kotoa pē 'oku 'oange faingamālie 'o e tokotaha 'oku tukuaki'i ke me'a hake ki he komiti pē ko e 'omai 'ene tohi tali ki he me'a ko ia. Pea ko e me'a ia 'a'ana pē 'oku 'omai pē 'ikai. Pea 'oku 'ikai ke fai tautea e komiti 'oku nau hanga pē ko ē 'o 'ai mo fokotu'u mai ki he Fale Alea ko e me'a ē 'oku fiema'u atu, ko e tautea ko e 'aho fiha ko ia. Ko e fokotu'u 'oku 'ikai ko 'enau, ko 'enau hanga pē 'o 'omai e me'a 'oku nau me'a pea kapau 'oku fakahalaia he Fale Alea 'o fokotu'u mai mo e tautea 'oku 'ikai ke, ko e, ko e ma'u fema'u hala 'aki pē.

Ka ko u tui au ia te tau lōloa tautolu he tipeiti mo e faka'uhinga ko eni. Fakafofonga mahino mai pē ia ha'u pē ia he tu'utu'uni ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

'Eiki Tokoni Sea: Pea 'oku ke faka'ikai'i pea te tau ngāue 'aki leva pē tautolu, ko 'ene foki mai mei he komiti ko e hā e ngāue ko ē 'a e komiti 'oku fai? 'Atā leva ke fai e faka'uhinga ko ē mo e ngaahi tukuaki'i na'e 'ikai ke u, 'ai 'e au 'a Tongatapu 4 ke pehē na'e 'ai ke u 'ai 'e 'ohake kātoa. Pea ka iku 'o tali he Fale Alea ke fai e hopo fakatatau ki he kupu 70 ko e toe *process* kehe ia.

Taniela Fusimālohi: Sea lava pē mu'a ke u 'oatu e ki'i fokotu'u ko eni.

'Eiki Tokoni Sea: Fokotu'u ange.

Taniela Fusimālohi: Ko e me'a pē foki ia na'a ku 'uhinga atu ko ē ki ai 'anenai ka u 'oatu mu'a e ki'i fokotu'u ko eni koe'uhí ...

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē kae fakatonutonu atu e 'a e founga ngāue ko ē 'oku fai. Ko e me'a eni na'a tau ...

Taniela Fusimālohi: Tuku mu'a ke fai 'eku fokotu'u kae toki fai ho'o fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko e 'uhinga pē eni ia ke toe hoko atu he feme'a'aki...

Taniela Fusimālohi: Ke ke fanongo pē 'oku 'i ai ha me'a he fokotu'u ke fakatonutonu pea toki fai.

'Eiki Palēmia: Ko e founga ia ko e fakatonutonu 'a e founga ke toe hoko atu e tipeiti.

Taniela Fusimālohi: Ka ko 'eku, ka ko e anga eni 'eku fokotu'u Sea.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu Sea.

Taniela Fusimālohi: Fēfē mu'a ke ...

'Eiki Palēmia: Ke 'osi, Tu'utu'uni he kupu 113.

Fokotu'u 'Eua 11 ke 'ave ngaahi lāunga fekau'aki mo ha Mēmipa Fale Alea ki ha sino 'i tu'a

Taniela Fusimālohi: Ke tau hanga mu'a 'o 'ave 'a e ngaahi lāunga pehé ni ko e me'a eni ko u tokanga ki ai tau hanga mu'a 'o 'ave eni ki ha sino 'i tu'a.

'Eiki Palēmia: Liliu ā e tu'utu'uni 'o kapau 'oku pehē.

'Eiki Tokoni Sea: Mo me'a lōua ki lalo, me'a ki lalo 'ai mai ange fo'i, mo ki'i taitaimi hifo kae 'oleva ke u fanongo ke u mahino'i e 'ū me'a ko ē.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ‘a ia ko ‘eku fokotu’u ‘oku pehē, fēfē mu’a ke tau hanga ‘ave ‘a e ngaahi lāunga pehé ni, lāunga’i ‘e ha Mēmipa ha Mēmipa ki ha sino ‘i tu’a ‘aki e ‘uhinga ko eni Sea. ‘Oku mahino ia ka au ...

‘Eiki Tokoni Sea: Mahino ia ‘e Fakafofonga ko e ‘ū me’a ko ia, fokotu’u mai ‘e koe ia ke liliu ‘etau Tu’utu’uni. Ko e tu’u ko ē e fofonga e Tu’utu’uni he taimi ni ko e founa eni te tau ‘ai ‘aki.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ‘oku ‘i ho mafai pē, ka ‘oku ‘i ho mafai pē Sea. Ko e ‘ū me’a eni ia ko u tokanga ki ai Sea ke tau’atāina ange ia ‘e ma’u ange ai e fakamaau totonu ‘oku fai ki ai ‘a e fakamalanga ko eni. ‘Ikai ke ngata ai ‘oku tau hanga ‘e tautolu ‘o fai ‘a e me’a hangehangē ko e me’a ia ‘a ha kupu ‘o e Fakamaau’anga. Pea ko e me’a ko u tokanga ai ki ai Sea ‘oku ne maumau’i e vā ‘etau nofo ‘i he me’a ko eni.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘E Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Mahino pē kiate au ‘a e lāunga ia mei tu’a.

‘Eiki Tokoni Sea: Me’a ki lalo!

Taniela Fusimālohi: ‘I hē.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Ikai ke ke fanongo mai koe, ‘oku tau toto ma’olunga ho’o, ko e fanongo ko e homo mai pē ho’o poini pea mahino kiate au pea ke fanongo mai kau ‘oatu ‘eku, te u feinga atu au ke fakatonutonu atu ke lele lele pē koe. ‘Ofa mai ko e me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ‘aki ko e fofonga eni ‘etau Tu’utu’uni pea ka ‘oku mou loto ke liliu ‘oku ‘i ai e founa hono liliu. Fokotu’u mai ke liliu ‘etau Tu’utu’uni ke pehē pea mo ‘oange ha mafai ki ai.

Ka kuo hangē eni ia kuo tuku ‘oku ‘ikai ke ke faitotonu ‘etau komiti ‘e, ‘oku ‘ikai ke, pea ‘oku ‘ikai ke ma’u ai e fakamaau totonu. Kae hangē pē ko e me’a ko ē na’e ‘osi me’a mai ki ai e Fakafofonga pea ‘oku, he ‘oku neongo ‘oku te’eki ai ke ngāue e komiti ia ke fokotu’u mai e ‘ū me’a ko ia kuo tau lele tautolu ia ki he hopo he kupu 70 kae toki tali e, ko ‘etau ‘alu ia ka a’u atu ki he ngaahi me’a ko ia ka ko e fakamaau totonu ia. ...

<005>

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Tokoni Sea: ... Kuo pau ke ‘oange ki he ongo tafa’akí, ‘i ai mo ‘enau kau Fakafofonga Lao ke nau fai ‘a e fakafekiki ko iá ke ‘osi kātoa e ngaahi me’a ko iá. Ha’u takitaha laku ki loto e me’a pea toki aofangatuku leva ‘e he Falé ‘a e ngaahi me’a ko iá. Ka ‘oku mahino kiate au ho’o fokotu’u ‘a koe, ke fokotu’u mai ‘e koe ia ke tau tuku ‘etau Tu’utu’uni he founa ko eni ‘ave ki he komiti he ‘oku ‘ikai ke fu’u falala’anga ia ka tau ‘ave ki ha sino ‘e taha.

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea ko ‘eku ‘uhingá pe ‘aku ia ‘oku ‘i ai pe mafai ia e Feitu’u na he Tohi Tu’utu’uni

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Oku ou talaatu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku mafai ‘o’oku, ko u fai au ki he Tu’utu’uni ko eni ko ē ‘i he 113.

Taniela Fusimālohi: Ke tau hanga ‘o tuku fakatafa’aki ha kongā ‘etau Tu’utu’uni kae fai ha me’a ‘oku lelei ange. He ‘oku ‘osi talamai pe ‘e he tohi lāunga ia ko eni ‘e ngāue’aki ‘etau ongo ‘atautolu ki he ngaahi me’a pehé ní. Pea ‘ikai ke ngata aí, talamai pe ‘e he tohi lāungá ‘e mole e taimi ‘o Fale Aleá.

Mateni Tapueluelu: Ki’i fakatonutonu Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko u tui au ‘oku fe’unga ia Fakafofonga ka ko e tu’utu’uni pe eni ia kuo ‘osi ‘oatú.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ka ko e anga ia ‘eku fokotu’ú.

‘Eiki Tokoni Sea: Kai kehe ko e anga ia ho’o fokotu’u pē ‘a koe mo ho fakakauká.

Taniela Fusimālohi: He koe’uhí ‘oku tau a’u tautolu ki he tu’unga ko eni koe’uhí ko e fai ‘a e fa’ahinga natula e lāunga ko eni ‘i loto ‘i he loto Fale Aleá.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e fakatonutonú ko hono ‘uhingá ko e mafai ia ‘e lava ‘o tuku fakatafa’aki ha kongā pe kotoa e tu’utu’uni, kae ‘ikai ke lava ‘e he Feitu’u na ia ‘o tu’utu’uni mai pe ha fo’i *format* fo’ou pe ‘oku te’eki ke paasi he Falé ko e ‘uhingá ia Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Io ko e me’a ia ko eni ‘oku, kātaki pē Fakafofonga. ‘Oku mahino mai ho’o me’a ko ē ‘okú ke me’a ki aí pea ‘e toki fai hano vakai’i ko e ‘uhingá pe he ‘oku ‘ikai ke kei falala’anga ‘etau komiti ko ē pea ‘oku ma’a ange ē, mahino pe kiate au. Ka ‘e toki fai ha ngāue ki ai ke vakai’i.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga pehé au ia Sea. ‘Oku ou ‘uhinga au ki he ngaahi me’a ko ē ‘oku hokó. Pea mo e, ‘oku maumau’i hotau vā Sea.

Veivosa Taka: Sea ke u ki’i fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō, mālō e fokotu’u fakakauká kae, ka ko e tu’utu’uni eni ke hoko atu ki ai.

Veivosa Taka: Sea ko ‘eku fakatonutonú Sea tapu mo e Feitu’u na ke fakatokanga’i mai e fanga tokoua ko eni. Ko e taimi ‘oku me’a ai e Seá pea nau fakamolemole ‘o me’a ki lalo. Ke, ‘oku hangē ‘oku fu’u faikehé ‘oku hangē eni ia ha feitu’u ko ē ko e ‘ikai hanau tala mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Kole atu Sea ke u faka’osi atu.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Ikai ke tau fu’u a’u ki he me’a ko iá, he ko eni ‘oku nau mahino’i pe. ‘Oku nau vivili mai ki he fakamaau totonú mo e ngāue’aki e totonú ka ‘oku hili ko iá ‘oku nau maumau’i noa’ia pe ‘e nautolu e me’a ko iá. He ‘ikai ke tau malanga’i ‘a e ngāue’aki mo e ‘ai e fakamaau totonú mo ‘omai e faitotonú mo e me’á heni peá te toki tu’u pe kita ‘o fa’ifa’iteliha ‘etau tu’utu’uni. Ko e maumau’i ia e, ‘oku ta’efaitotonu ia ‘oku ‘ikai ko ha, ke te tu’u ‘o maumau’i noa’ia’i pe ha me’a ‘oku ‘ikai hano me’a.

Ko u kole atu Hou’eiki, ko e aofangatuku eni ki he me’a ko eni pea kuo ‘osi mahino mai. ‘E toki ‘omai ‘o aofangatuku mo fai e feme’a’aki kakato ‘a e Falé ki he me’a ko eni, hano lipooti mai. ‘Oku hangē pe ko e anga maheni e ngaahi me’a kotoa pe, ko eni kuo ngāue ki ai e Komiti

Totonu pea lipooti mai. Pea toki fai ai e feme'a'akí pe ko e hā 'a e ngaahi fakatonutonu pe 'oku 'ikai ke hā e lau 'a e komiti mo e me'á. Ko e ngaahi me'a ia 'e 'ohake he taimi ko iá e feme'a'akí pea 'e iku pe 'o aofangatuku ki he ngaahi me'a.

Ka ko eni te tau 'uluaki kamata pe tautolu 'o tau'aki tipeiti he fu'u me'a 'oku te'eki ai ke 'omai ke fou atu he halanga ngāué.

Paula Piveni Piukala: Sea ki'i faka'osi atu pe 'eku *reply* 'aku ia Sea. Ko e Kupu 10 ko ē Konisitūtoné ho'omou manatu lelei pe na'e 'ikai ke hoko 'a e tu'utu'uni na'e fai he Falé ni hono tautea 'aho 7 au. Ka na'á ku tohi mai ki he Sea 'a e Fale Aleá 'o fakamanatu mai e hopo na'e mo'ua ai e Falé ni he'enau faitu'utu'uni 'o 'ave e toko 3 'o ngāue pōpula. Ka ko e *basis* eni Sea, Kupu 10 'oku pehē mai kuo pau ke fakamāu'i 'a e faka'iloá.

Na'á ku 'ilo he 'aho pe ko ē na'e tuku au ki tu'á na'e te'eki ai ke fakamāu'i au ia. Te'eki ke 'omai ha'aku totonu ke u ha'u 'o tali, ko e 'uhingá ia. Pea 'oku fakama'ala'ala 'e he Fakamaaú he hopo ko iá, hopo e *Moala vs Minister of Police*.

'Eiki Palēmia: Sea, ko 'etau me'a angamaheni eni.

'Eiki Tokoni Sea: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: 'A e ngaahi tau'atāina mo e ngaahi fiema'u 'a e Konisitūtoné.

'Eiki Tokoni Sea: Ko e me'a eni ko eni ko ē na'á ku lave ki aí.

'Eiki Palēmia: Na'á ne fai e kolé ki he Sea e Fale Aleá.

'Eiki Tokoni Sea: Kuo kamata ke 'ohake e ngaahi me'a ko ē 'e te tau toki feme'a'aki ai hano 'omai 'o aofangatuku 'i heni

Paula Piveni Piukala: Ka koe'uhí pe ko e keisi eni ia na'e 'osi tautea'i au. Na'e tupunga ai e *basis* 'eku pehē ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke 'i heni e Seá ke ha'u 'o fakamatala mai e 'uhinga na'á ne fakasi'isi'i ai e tauteá ...

'Eiki Tokoni Sea: Ko ia.

'Eiki Palēmia: Fakatatau ki he me'a 'a e Fakafofongá.

'Eiki Tokoni Sea: Ko u kole atu ia 'e Fakafofonga ...

'Eiki Palēmia: Tau fai mu'a ho'o tu'utu'uní ka tau 'unu atu.

'Eiki Tokoni Sea: Tali mai e fokotu'u ko ení ...

'Eiki Palēmia: Ka ke toe faka'atā te tau lōloa.

'Eiki Tokoni Sea: Pea 'e toki fai 'a e me'a ko ení pea toki 'ohake pe he'ikai ke to'o ha'o totonu.

Paula Piveni Piukala: Ko ia

‘Eiki Tokoni Sea: Kuo pau ke tau fou pe ‘i he founa ngāue ko ení.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga pe ‘oku ‘ikai ke u, ko u tali ‘e au ia ho’o tu’utu’uní Sea. Ka ko e ‘uhinga pe ‘eku ‘ohake ‘e au ko e hā e ‘uhinga na’á ku *make* ai e *statement* ko iá. Ko ‘eku ‘ilo ‘oku ‘i ai e *malices* ‘i he ‘ikai ke nau muimui ‘i he Lao mo e Konisitūtoné.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea, sio ko e me’a ē ko u ‘uhinga ki aí.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘iló ia.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Pea ko e *opinion* eni ko ē ...

‘Eiki Palēmia: Ta’ofi ā Sea he ko eni ‘oku ne tukuaki’i ‘a e Falé ni ‘oku ‘i ai e *malices in general*.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia.

‘Eiki Palēmia: Ta’ofi ā fai mo fai ā ho’o tu’utu’uní.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia.

‘Eiki Palēmia: He ka ke ‘atā ē te tau fakafekiki.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia mou me’a Hou’eiki ki lalo. Ko e tu’utu’uni eni ‘oku ‘oatu he ko eni te tau ‘alu atu, hoko atu ‘ohovale pe homo hake e fo’i me’a, homo hake e fo’i me’a ‘o lahi age ‘etau maumau’i ‘etau Tu’utu’uní. Ka ko u kole atu Hou’eiki fai e tu’utu’uni ko ení ‘o hangē pe ko e me’á he ‘e toe foki mai pe pea toki fai e feme’a’aki ki ai kakato ke ‘osi mai pea toki fakakakato pe ‘o hangē ko ‘etau ngaahi Tu’utu’uní Sea.

‘Oku mahino pe kiate au Hou’eiki ‘a e ngaahi me’a ‘oku mou fiema’u mo e ngaahi me’a ‘oku mou hoha’a ki ai heni. Ka ‘i he taimi tatau te tau fakahoko pe ‘ete ngaahi me’a ‘oku ‘omai he’etau tu’utu’uní ke ‘omai ia. Ka ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a ke fakalelei’i toki ‘ohake ke fakalelei’i ‘etau Tu’utu’uní he ‘oku tau tui tatau pe ke ‘oua ‘e to’o ha totonu ha taha ke fai’aki e fakamaau totonú mo haohaoá ‘etau ngāue ‘i he Fale ko ení, ko ‘etau faka’amú ia.

‘E Kalake kātaki kae hoko atu e lau ‘etau me’á mu’a ka tau hoko atu ‘etau ‘aseníta he ‘oku ki’i lahilahi e ngaahi me’a ‘oku tuku hifo ki he Komiti Kakató ke fai ki ai e feme’a’akí. Hou’eiki mou fakatokanga’i pe kuo ‘osi foki foki ‘etau taimí ‘i he tu’utu’uni e ‘Eiki Sea Fale Aleá ki he’etau taimi nomoló ko e 11 pe ‘oku tau mālōlō, ‘osi pe pea tau toe ōmai. Ka tau ki’i mālōlō ai miniti 15.

(*Mālōlō ai e Falé miniti ‘e 15.*) ...

<006>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Tokoni Sea e Fale Alea.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō Hou'eiki, 'e ko e lao ko eni ko e ki he lao fika, 'etau fika 5 'asenitá ke ki'i fakama'ala'ala mai ange. Ko e kātaki pe mo e Palēmia na'e me'a mai pea 'oku toe me'a pe ia kae, ko eni toe, ui atu angé Palēmiá Sātini. 'Io, kātaki Palēmia 'o ki'i me'a mai pe he Lao ha ki'i fakama'ala'ala mai pe kae ...

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e Lao Fika 14/2024 – Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Ngāue Fe'ave'aki Faka'ilekitulōnika 2024

'Eiki Palēmia: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga kae 'oatu pe mu'a ha ki'i fakamatala fekau'aki mo e Lao ni. Ko e tefito'i taumu'a e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Ngāue Fe'ave'aki Faka'ilekitulōnika, 2024, ke ne langa 'a e fakalakalaka 'i he tu'unga faka'ekonōmika ngāue'aki e tekinolosia 'a Tonga.

'Oku ne tu'utu'uni ki he palani fakalao ki ha tu'unga fakalao 'o e ngaahi nunu'a fekau'aki mo e fakamatala mo e ngaahi fetu'utaki 'i he ngaahi founa faka'ilekitulōnika. Ngaahi tu'utu'uni pau ki he taimi mo e feitu'u 'oku tu'u atu ai mo ma'u mei ai 'a e ngaahi fetu'utaki faka'ilekitulōnika pea mo hono ngāue'aki 'o e ngaahi founa faka'ilekitulōnika ke fakakakato 'a e ngaahi tu'utu'uni fakalao fakapepá 'o hangē ko e ngaahi fakamo'oni hingoa faka'ilekitulōnika.

Sea, lava pe 'o toe fakahoko atu ka ko e puipuitu'a vave pe ena ki he ki'i fo'i Lao ko eni Sea, mālō.

Lau 'uluaki Lao ki he Ngaahi Ngāue Fe'ave'aki Faka'ilekitulōnika 2024

'Eiki Tokoni Sea: Mālō, kalake lau 'uluaki.

Kalake Tēpile:

LAO KI HE NGA AHI NGĀUE FE'AVE'AKI FAKA'ILEKITULONIKA 2024

KO E LAO FAKAANGAANGA KE FAKAFAINGAMĀLIE 'A E NGA AHI
NGĀUE FE'AVE'AKI FAKA'ILEKITULONIKA

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

KONGA 1 – TALATEU

1 Hingoa nounou mo e Kamata ngāue'aki

(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ki he Ngaahi Ngāue Fe'ave'aki Faka'ilekitulōnika 2024.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō ko e Hou’eiki ko e lau ‘uluaki e Lao ko eni pea ko e hangē pe ko e Tu’utu’uni ke tuku hifo ia ki he Komiti Lao ke nau hoko atu mo e ngaahi Lao ko ē na’e tukuhifo he uike kuo ‘osi.

Pālōti ‘o tali lau ‘uluaki Lao ki he Ngaahi Ngāue Fe’ave’aki Faka’ilekitulōnika 2024

Uehe kātaki ke pālōti mu’a e lau ‘uluaki. Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki kātaki fakahā ‘aki e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafahi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Fusimālohi, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa.

‘Oku loto ki ai e toko 17.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai kātaki fakahā ‘aki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Tukuhifo ki he Komiti Lao ‘a e Lao ki he Ngaahi Ngāue Fe’ave’aki Faka’ilekitulōnika 2024

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia tukuhifo e Lao ko ia ki he Komiti Lao, Sea e Komiti Lao ko ena mo e ngaahi Lao ko ena na’e tukuhifo he uike kuo ‘osi ke fai ha ngāue ki ai kae toki lipooti mai. Hou’eiki ko ‘etau ngāue leva ‘oku hoko ko e ngaahi ngāue ko ena he Komiti Kakato toki hoko atu ai pe he 6.1 ko e Lao Fakataautaha ko ena Fakatonutonu ‘a e Fakafofonga ‘a e Tongatapu 5 pea hokohoko atu ai pe mo e ngaahi lipooti ko ena ‘oku hā he ‘etau ‘asenita.

Liliu e Fale Alea ‘o **Komiti Kakato**. ...

<007>

Taimi: 1135-1140

Me’a ‘a e Sea Komiti Kakatō

Sea Komiti Kakato: ... Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kapineti, fakatapu atu ki he Hou’eiki Nōpele, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakai. Pea kole pē mu’a Hou’eiki ke u hūfanga atu pē he fakatapu kuo ‘osi hono aofaki ‘e he Sea Fale Alea, koe’uhi kae hoko atu ā ‘etau ngāue Hou’eiki. Hangē pē ko e me’a ‘oku mou me’a ki ai, kuo ‘osi ‘omai e ‘asenita, ‘i ai pea mo ‘etau ngāue ‘omi kotoa mei he Fale. Ka ‘oku ai ha tohi ‘oku ne fiema’u ke fakapapau’i pē te ne fakamālohia ha me’a ha Mēmipa he Fale ni ko u kole atu, kuo pau pē ke ke fakahoko ki he Sea, pea toki ‘omai e tohi ko ia ke ngāue’aki ‘e he Komiti Kakato.

Fakamanatu atu pē ‘etau Tohi Tu’utu’uni. ‘Ai pē mu’a ke tau ngāue pē ‘etau Tu’utu’uni pea ‘oku pau ange ia, pea te ne pukepuke kitautolu he ma’uma’uluta ‘etau ngāue. Tau hoko atu Hou’eiki.

Ko e 6.1 Ko e Lao Taautaha eni ‘a e Fakafofonga 5, na’e ‘uluaki lau ‘uluaki pea pālōti ‘o tali he ‘aho 11 ‘o ‘Epeleli, 2024 pea na’e lau tu’o 2 pea tukuhifo ki he Komiti Kakato, ‘i he ‘aho 11 ‘o ‘Epeleli, 2024. Kōle atu pē ki he Mēmipa ha’ana ko ē ‘a e lao, ke ke me’a hake mu’a ‘o toe fai pē ha’o me’a pea toki hoko atu e feme’a’aki. Tongatapu 5.

Fakama’ala’ala puipuitu’a Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 1/2024 e Fakafofonga Tongatapu 5

'Aisake Eke: ‘Io tapu mo e ‘Eiki Sea, pea pehē ke tapu ki he, fakatapu ki he ‘Eiki, kau Hou’eiki Komiti Kakato kae ‘atā ki he motu’a ni ke fai ha ki’i lave ki he ‘uhinga pea mo e puipuitu’a ki he ki’i fo’i lao ko eni Sea.

Ko e ki’i fo’i lao foki ko eni Sea ko e ‘omai pē ia ko e ki’i monomono pē ki he Lao Fakaangaanga ko eni ‘o e Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga. Ko e taumu’a foki ko eni ko e, ke ‘omai ke fakahū mai ki he lao ko eni, Lao ko ē Ngaahi Pisinisi ‘a e Kautaha Vakapuna ko ia Lulutai. Pea ‘oku hū mai ‘a e kupu ko ia, ‘oku ‘i ai leva ‘a e ki’i fakamono, ‘a e ki’i monomono ‘i he kupu ‘e 2 ‘o toki, mei ai ki he lisi ko ia ‘o e ngaahi pisinisi. Ko e monomono ‘oku fai ‘i he kupu 5, kupu 5 ko eni ‘o e Lao ko eni pea pehē ki he kupu ko eni felāve’i pea mo hono fakanofu ko ē ‘o e ngaahi lakanga ko ē Kau Talēkita he kupu 13, pea toki ha’u leva ki he kupu fakamuimui ki he *schedule* pē ko e lisi ko ē ‘i mui ke tānaki mai ‘a e me’a ko ē ‘a e nautolu, ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutai ki ai.

Ka u ki’i lave pē ‘uhinga ‘e Sea ‘a e ‘omai e fokotu’u ko eni Sea. Ke mea’i pē foki ko e Lao ko eni Ngaahi Pisinisi ko ē ‘a e Pule’anga na’e fokotu’u ia he 2003. ‘A ia ko e 2003 ‘oku ke mea’i pē ko e taha ia e kamata ‘a e liliu lahi ‘i he Pule’anga ‘oku ui ko e *public sector reform*. Na’e fai ‘i he kamata mai he 2002 ha’u 2003. ‘A ia ko e taumu’a ko ia e fo’i lao ko eni ‘oku ‘asi pē ia ‘i he fo’i kupu ko ē Lao ko eni he 2003.

Ko hono fokotu’u e lao ko eni ke ne ‘omai e taumu’a pea mo e tu’utu’uni mo e founa ngāue felāve’i mo hono tokangaekina ko ia e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga. Ko e fo’i taumu’a ia. Ke ne ‘omai e taumu’a mo e tu’utu’uni mo e founa ngāue ki hono tokanga’i ‘aki ‘a e ngaahi kautaha ko ia ‘a e Pule’anga. Pea ‘oku ne hanga leva ‘o fokotu’u mai ‘a e taumu’a, ‘a ia ‘oku ne ‘omai ko e hā ‘a e taumu’a ‘o e kautaha ko eni ‘oku ‘asi pē ia he kupu 4. ‘Oku ne talamai ko e kautaha ko eni ko e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga kuo pau ke fakalele ia ‘i he founa ke ‘osi ange ‘oku ma’u pē tupu pea ‘ikai ngata ai ‘i he founa si’isi’i taha e fakamole kae lava pē ia ‘o ne matu’uekina mo ma’u ha tupu, ‘o hangē pē ia ko ha pisinisi ‘oku ‘ikai ko ha pisinisi ia ‘a e Pule’anga, ‘a ia ‘oku ne ‘omai ‘a e taumu’a.

Pea mo hono ua ‘oku ne hanga ‘omai ‘i he 4 kupu (a) ‘a e ngaahi fatongia ‘oku, ‘e lava ‘e he Pule’anga ‘o ngāue’aki ‘a e kautaha ko ē pisinisi ko ia ‘a e Pule’anga ke fakahoko ‘aki honau ngaahi fatongia. Pea ‘ikai ngata ai, ‘oku ne fokotu’u mai pea mo e ngaahi founa ko ē ki hono fakatau atu hono tokangaekina ‘a e Sea ko ē pea ko e taimi ko ia ‘e fokotu’u ai ha kautaha. Ne fokotu’u mai ‘asi ia he kupu 7. Ka fokotu’u leva ha kautaha pehē ko e koloa kotoa pē ‘oku felāve’i ...

<004>

Taimi: 1140-1145

'Aisake Eke: ... mo e kautaha ko ia pau ke hanga he Pule'anga ia 'o fetukutuku katoa mai ki he kautaha. 'A ia ko 'eku lave pē eni ki he puipuitu'a ko ē me'a. 'A ia ko 'ene 'uhinga ia ko 'ene fa'u fokotu'u ha kautaha 'a ia 'oku kongā tolu ia ko ē lao hono fokotu'u ko ē 'o ha kautaha pea mo hono ma'u 'inasi ko ē 'i ai. 'A ia ko e kupu 7 ia.

Pea ko e kupu hono valu 'oku ne talamai leva ai 'a ia ko 'eku lave foki ki heni, taumu'a e fo'i lao ko eni fuofua taimi 2003 'oku ne 'omai e taumu'a, tu'utu'uni ngāue mo e founa ngāue na'e fakahoko 'aki. 'A ia 'oku ne lave ai toe lave ai mo 'ene lave ko eni kuo pau ke 'i ai e, 'a e 'a e Fakafofonga ko ē mei he Pule'anga kupu 8 ko ia te ne, Minisitā Pa'anga ko ia te ne fai ko ē 'a hono 'omai ko ē mahu'inga ko ē 'o e koloa ko ē 'oku 'alu ki he kautaha ko ē 'oku fokotu'u lelei ko ē 'e he Pule'anga.

'Ikai ngata ai toe hanga he lao ko eni 'o 'omai e fatongia e Minisitā, ko e hā e fatongia 'o e Minisitā. 'A ia foki taimi ni ko e lao ko eni 'oku 'osi monomono 'a eni 'oku 'i he 'aofinima ia mo e malumalu ia 'o e Minisitā ko ē Ngaahi Pisinisi. 'Oku ne talamai ko hai e Minisitā te ne tokanga'i pea 'ikai ngata ai ko e hā hono fatongia, 'a e mahu'inga ko ē ki'i lao ko eni Sea. Pea 'ikai ngata ai 'oku ne toe talamai ko e hā e mafai 'o e Minisitā ke na fengāue'aki mo e Poate ko e hā e taumu'a ngāue ko ē 'o e ngaahi pisinisi ko ē 'a e Pule'anga 'a ia 'oku 'asi ia he kupu 11.

'Osi ko ia kupu 12 'oku ne pehē mai, sai ko e founa eni 'e fokotu'u ai e ngaahi lakanga ki he kau Talēkita ko ē he ngaahi pisinisi, founa eni kuo pau ke pehé ni. Pea 'oku ne 'omai 'a e founa ki hono fakanofu nautolu mo honau tefito'i fatongia ne hanga 'omai 'a e tefito'i fatongia ko ē 'o e kau Talēkita kuo pau ke nau fakahoko e fatongia ko ia 'o fakatatau pea mo e fiema'u ko ē 'a e lao ko eni. Kau ai mo e founa ki hono anga e fai e fakataha.

Pea 'ikai ngata ai mafai 'o e kau poate pea 'ikai ngata, kupu 5 ne 'omai leva ai mo e kongā ko eni ko e kongā eni ki he tali ui. Kuo pau ke tali ui 'a e, 'a e kautaha pisinisi kotoa pē 'osi e ta'u pau ke nau 'omai ko e hā 'a 'enau fakamatala fakapa'anga, mai 'enau pisinisi, nau palani pisinisi mai mo 'enau fakamatala pa'anga ki he ngāue ko ē na'e fai pea mo 'enau fakamatala fakata'u pē. Pea 'ikai ngata ai fakahū mai ki Fale Alea ni koe'uhí ke me'a ki ai ko e kongā ia 'o 'enau ngāue ko ē kuo fai.

Pea 'ikai ngata ai kongā 'e ua pau ke 'omai e fakavaeua ta'u pea 'ikai ngata ai ko 'ene mai e lipooti kupu 20 ia ke pau ke 'omai e fakamatala fakata'u kau ai mo e fakamatala pa'anga 'omai ki Fale Alea. 'Oku ne toe tala, 'oku toe hanga foki he lao ko eni 'o tuhu'i tonu mai 'a e ma'u, 'a e 'inasi ko ē pē ko e *dividend*, anga fēfē ko e hā 'a e founa kapau 'e tupu ha pisinisi, fiha 'o e tupu ke 'omai ia ko e 'inasi ia 'o e Pule'anga, fiha ke tauhi pē ia he pisinisi ke ne hoko atu 'aki 'a 'ene fatongia.

Pea ko e kupu 22 leva 'asi ai ko ē ngaahi fakamatala ki he ngaahi fakamatala kuo pau ke 'omai ki Fale Alea ni. 'A ia ko e ngaahi, pea 'ikai ngata ai ko hono 'atita'i pea 'ikai ngata ai kuo pau ke 'atita'i pē ia he 'Atita Seniale e Pule'anga pau ke ne 'atita'i. Pea 'ikai ngata ai ko e ngaahi fakamatala ko ē ke 'ave ki tu'a 'oku 'i ai e ngaahi fakamatala ia 'oku mahu'inga pē ia he pisinisi he 'e uesia 'o kapau 'e 'ave ki tu'a, 'oku mahu'inga ke toe vakai'i pea mo e tafa'aki ko ia.

'Ikai ngata ai 'oku ne toe talamai ko e hā e fatongia mo hono founa ki hono tu'uaki pea mo hono fakanofu ha taha ki he lakanga ko e Pule *Chief Executive Officer* mo hono fatongia mo e kau ngāue. Pea 'ikai ngata ai pea mo 'ene felāve'i 'o kapau ko e pisinisi ko eni ko e kautaha ko eni 'oku toe ai ha kautaha 'oku na fengāue'aki *subsidiary*, kuo pau 'oku ai e fatongia ke na

fengāue'aki ko ē kinautolu. Pea toki mei ai leva fakamuimuí ne toki 'omai leva e lisi ko kinautolu ia 'oku nau pehē ko e ngaahi pisinisi eni 'a e Pule'anga *Public Enterprise*.

Ka ko e konga ko ē 'oku ou fu'u mahu'inga'ia ko ē hono 'oatu e puipuitu'a ko eni he 2003 ko e fokotu'utu'uni 'o e taumu'a mo e tu'utu'uni, mo e founga ngāue ke pau ke muimui'i 'aki 'i hono fakalele 'o ha kautaha pisinisi. Pea 'oku ne lave leva ki he kupu 'e 66, hono 6 'o ne pehē neongo 'oku, 'a ia, 'oku neongo ko e 'ū kautaha kotoa pē kuo pau ke lesisita ia 'i he lao fakatatau pea mo e Lao ko ē 'o e Ngaahi Kautaha ko ē 'a e Pule'anga 'a e *Company Act* Lao ko ē ki he Tokanga'i 'o e Ngaahi Kautaha. Ka ko e kupu 2 'a ia 'oku ne pehē, ko e kupu 'uluaki he'ikai ke hoko 'a e lao ia ko eni ke ne fetongi 'a e lao ko ē 'o ha ngaahi kautaha.

Ka ko e kupu hono uá ka 'o kapau 'oku 'i ai ha me'a 'e fepaki ai 'a e lao ko eni pea mo e Tu'utu'uni ko ē 'i he Lao ko ē Ngaahi Kautaha Pisinisi pau, pau ke ngāue'aki e lao ia ko eni. Pau ke ngāue'aki e lao ko eni Sea. 'A ia ko e puipuitu'a 'oku talaatu 'a e mahu'inga ko ē 'o e lao ko eni.

Ka 'oku foki mai foki ki he fehu'i ko e hā 'a e me'a 'oku ui ko e kautaha 'a e pisinisi 'a e Pule'anga? Hā ia he kupu 5 'a ia 'oku 'asi pē ia 'i he ...

<005>

Taimi: 1145-1150

'Aisake Eke: ... fakatonuleá ko ha pisinisi 'a e Pule'angá 'aki hono fakahoko 'i he Kupu Lisi ko ē 'a e *schedule* 'e he, 'o e Lao ko eni 'a e hingoa 'o e kautaha ko iá pea ko e kautaha leva ia 'a e pisinisi leva ia 'oku kau, malumalu 'i he kupu ko eni.

Sai ko e fehu'i ko hai te ne hanga 'o fakahū 'o ha pisi, ha, ko hai te ne hanga 'o fakahū 'a ha pisinisi 'a e Pule'angá ke hū mai ki he lisi ko eni? 'Oku 'asi ko eni 'i he lisi ko eni *schedule*, 'asi ia kupu 5. 'A ia ko e kupu 5 'a ia ko e kupu 1 felāve'i ia mo e tēpile ko ē 'oku 'asi. Ko ki nautolu ko ē 'e 'asi honau hingoá he ngaahi kautaha ko iá 'oku ui ia ko e pisinisi 'a e Pule'angá.

Ka ko e kupu hono 2 talamai ko e 'Eiki Minisitā, 'a ia foki ko e Minisitā ko eni he ngaahi pisinisi ko eni 'a e Pule'angá ko ia te ne fakahū ki he Kapinetí ke tānaki atu pe tamate'i ha lisi. Ko u tui ko e taha ko ē he tipeiti he taimi ní tau 'osi fai foki e tālanga 'i Fale Aleá ni 'oku ha'u 'a e poini 'e 2 'o pehē; ko e lisi ko eni ko e, ko ha pisinisi 'a e Pule'angá kuo pau pe 'o fakatatau mo e kupu 5 (2), kuo pau ke fakahū pe ia 'i he lisi tēpile ko eni 'oku 'asi 'i hení.

Ka ko e poini mahu'inga pe ko u 'ohaké 2003, taumu'a e ki'i langa ko eni. Ko 'ene hū mai pe ha pisinisi 'a e Pule'angá, neongo pē 'e ne hū ki he langa ko ē kautahá ka kuo pau ke hū mai mo ia ia 'i he Lao ko eni. Ko e hā hono 'uhingá? He 'oku fokotu'uni 'oku lahi e ngaahi me'a. 'Oku fokotu'uni mai e taumu'a, founga ke ngāue'aki pea 'ikai ke ngata ai ko e ngaahi tu'utu'uni na'á ku 'osi fakahoko atu ko ē 'anenaí. Kamata pe pea mo hono taumu'a 'a e ongo pisinisi 'a e Pule'angá, ko e poate, ko e hā honau fatongia, ko e kau Pule Ngāué mo e lipooti, 'asi kātoa ia heni.

'Oku 'i ai e ngaahi me'a ia heni 'oku 'ikai ke 'asi ia 'i he Lao ko ē 'o e Ngaahi Kautahá pea ko e 'uhinga ia na'e 'omai ai e me'a ko eni ki hení. 'A ia ko e poini 'oku 'ohaké na'e tonu ko e taumu'a ko ē lao ko eni hū pe ha pisinisi ia 'o hū mai ki heni. Kai kehe ka 'oku monomono mai e kupu ko eni koe'uhí ke mahino e taumu'a ko iá. Monomono mai e Kupu 5 tānaki mai e

53 (3). 'A ia ko e tu'u he taimi ní 'oku 'i ai e Kupu 5(1) 'i ai mo e Kupu 5(2) pea tñaki mai leva mo e Kupu 5(3) e ki'i monomono ia hení 'a ē 'oku 'asi he ki'i Lao Fakaangaangá.

Ko 'ene 'asi ko ē 'i hení kupu 5 hono 3 ko 'ene hū pe, ko 'ene 'asi ko ē hení. Kapau 'oku 'i ai ha pisinisi fo'ou 'a e Pule'angá 'oku lesisita 'i he Lao ko ē Ngaahi Kautahá kuo pau ki he Minisitā 'i he taimi pe ko iá, ke tñaki mai leva e pisinisi fo'ou ia ko iá 'o fakahū mai ki he lao ko ení. Pea kapau leva 'oku fokotu'u e kautaha ia ko iá 'oku 'ikai ke ngāue e Fale Aleá, taimi ko ē 'e hū kamata ai e ngāue 'a e Fale Aleá, fakahū mai leva.

'Oku 'uhinga e kupu ko ení koe'uhí ke papau he koe'uhí ko e tupu ko ē, tu'u 'a e kupu lolotonga ko ē 5 hono 2. 'Oku 'i he Minisitā pe toki fe ha taimi te ne toki fakahū mai ai. Ka 'oku 'omai e kupu 5.3 ko 'ene fakahū pe, hū fokotu'u e pisinisi vave leva 'ene hū mai, 'a 'okú ne talamai e taimí pau ke hū mai, kupu 'uluakí ia, ko e liliu ai.

Kupu hono 3 ko u fai pe ki'i liliu he kupu hono 13, ko e kupu ko ē hono 13 felāve'i ia ko ē pea mo hono fakatonotonu e kupu 'io 14. Felāve'i mo hono fili ko ē 'a e kau Talēkita ko ē ki he Poaté. Ko e tu'u foki e lao he taimi ní 'oku 'i he 'Eiki Minisitā pe *Public Enterprise* ke ne fokotu'u 'a e lisi ko iá 'o ne 'ave ki he Hou'eiki Kapinetí 'o tali 'e he Kapinetí, ko hai 'a kinautolu 'oku poaté 'i he 'ū Talēkita ko ē 'i he ngaahi pisinisi ko ē 'a e Pule'angá.

Ko e founa ko ē na'e fou fai mai'akí na'e 'i ai e polisī, kehe pe laó ka na'e 'i ai e polisī. Manatu'i pe 'e au kamata ko eni he *Public Sector Reform* 'i he liliu foki 2003. Na'e 'i ai e tokoni na'e pehē, ko e *policy* ko e ngaahi, taimi ko ē 'e fai atu kuo 'osi ha ta'u fakapa'anga kae kamata ki hono tu'uaki e ngaahi lakangá. 'Oku tu'uaki ia he nusipepá pe ki tu'a pe letiō ke 'ilo 'e he kakáí pea nau tohi mai leva pea toki fai pe mei ai e fili ia 'e he 'Eiki Minisitā pea mo e me'á pe ko hai kinautolu mei aí.

Ka 'oku 'uhinga hono 'oange e faingamālie ia ko iá, 'uluaki faingamālie ki he taha kotoa pe he fonuá 'oku 'i ai hano taukei mo ha'ane faka'amu ke kau ki hení. Pea 'ata ki tu'a ke tohi mai ki ai pea toki fai pe 'a e fili ia 'o e lakanga ko ení fakatefito 'i he taukei pea mo e mahu'inga ko ē, taumu'a ko ē 'o ha pisinisi felāve'i mo nautolu 'oku tohi maí.

Ko e tu'u he taimi ní 'oku ou lave'i pē 'i he me'a ko eni kuo 'osí, na'e 'ikai ke 'i ai ha tu'uaki ia. Na'á ku lave'i pe 'e au ai 'i he felāfoaki na'e fai, na'e faipē 'e he, na'e 'osi fehu'i pe fehu'i ia ko ení ki he 'Eiki Palēmiá. Pea ko e tali ko ē na'e 'omai 'e he 'Eiki Palēmiá koe'uhí ko e laó ia 'oku 'i ai pe lao ia pea 'oku 'i ai pe mo e lisi ia 'o kinautolu ko ē 'oku 'osi tauhi mai he kuohilí. Na'a nau tohi mai ki he ngaahi lakanga ko ení pea 'i he'ene pehē nau fili pe mei ai.

Ka 'oku ou fokotu'u atu 'e au 'i hení ke kātaki mu'a, fakafoki mai ...

<006>

Taimi: 1150-1155

'Aisake Eke: 'oua 'e 'ai ko e *policy* ia, 'ai ia ke Lao. Pe ko fē pe Pule'anga 'e ha'u kae te ne fiema'u ia ke ne tu'uaki e lakanga ko ia pea fai mai e tohi koe'uhi pe ke 'ata ki tu'a pea ongo'i pe 'e he kakai 'oku nau faingamālie ki he faingamālie ko eni. Pea toki fai pe fili ia he 'e 'Eiki Minisitā fakatatau pea mo e taumu'a pea mo e taukei mo kinautolu koe'uhi ke maa'usia e taumu'a 'oku fokotu'u ai e pisinisi ko ia. Pea ko e 'uhinga e ki'i kupu ia ko e 'oku fokotu'u mai ko ē ke monomono mai 'i he kupu 14.

Pea ‘alu hifo leva ki he tēpile, ‘i he ‘ene pehē ‘oku fokotu’u leva mai leva koe’uhi ke fakakau mai e Lulutai ‘i he kupu ‘i he lisi ko eni ‘o e ngaahi pisinisi koe’uhí ke hoko ia ‘i he taimi ni ko e, ko e pisinisi ‘a e Pule’anga.

Ka ko e taimi ko ē na’e fai e tokanga ko ē ki he lisi ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai e ngaahi lisi ia ‘oku tu’u he taimi ngaahi kautaha ia ‘osi taimi ia ‘oku ‘osi mate ia. ‘Osi taimi ia ke tamate’i pea ko u vakai hifo mahino fika 2 ko e *Shipping Corporation* kautaha ko eni vaka Polinisia, ‘osi mate ia.

‘A ia ko e lisi ia ko eni ‘oku fiema’u ia ke toe fakalelei’i koe’uhi ke tamate’i atu to’o ‘a kinautolu ‘oku kuo ‘osi mālōlō. Pea kau ai mo e fika 7 ko e Tonga *Investment Limited* to’o ia. Ko e kupu 6, ko e Pangikē Fakalalakalaka na’e ‘osi ‘ai ‘a e liliu ia he 2019 to’o e Pangikē Fakalalakalaka ia ‘ikai ke, ‘oku ‘ikai ke lau ia ko ha pisinisi ‘a e Pule’anga. Kae ‘alu ia ke tokangaekina ia ‘e he Minisitā Pa’anga ‘a ko e pangikē ‘o tatau pe ia mo e tokangaekina ‘e he Minisitā Pa’anga e Pangikē Pule ‘a ia ‘e foki ia ki ai.

‘A ia pea ‘oku ai mo e ngaahi kautaha ia ‘a e Pule’anga ‘oku te’eki ke kau ia he, hangē ko e Tonga *Cable Limited*. ‘Io Tonga *Cable Limited* ‘oku te’eki ke kau. Hangē ko e fika 11 ko e kautaha papa ko ena e Pule’anga ‘i Tokomololo kuo ‘osi, ‘osi faka, ‘osi ‘ave ia ki tu’a. ‘A ia ko e ni’ihi ia ke to’o pea ‘oku ai pe mo e ni’ihi ke toe tānaki mai. Kae kehe ko e toki vakai hifo ia ki he ‘u me’a ko ē Sea. Ka ko e ki’i puipuitu’a ia ki he ‘uhinga ko eni ‘a e ki’i fokotu’u Lao ko eni Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai Palēmia ‘o Tonga.

Tali Pule’angá fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Taautaha Fakafofonga Tongatapu 5 ki he Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Pisinisi e Pule’angá 2024

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea. Mālō e ma’u faingamālie, tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato kae ‘atu pe ha ki’i fakama’ala’ala pe pea mo ha ki’i fakatalanoa pe ki he ngaahi poini mahu’inga ko eni na’e ‘omai ‘e Tongatapu 5. Pea ko u fakamālō au ki he Fakafofonga Tongatapu 5, hono ‘omai e ngaahi fakakaukau ko eni ke fai ha feme’a’aki ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa.

Te u kamata ‘aki pe ‘a e fo’i poini fakamuimui e *schedule*. Hangē pe ko ia ‘oku ‘asi ko ‘ena ‘i he kupu 5 ‘o e Lao kupu 2 si’i (2) sai ‘alu hake ai. Ko ena ‘a ena na’e ‘i mu’a ko ena na’a ke sio ki ai, ‘a ē na’e me’a ki ai e Fakafofonga Tongatapu 5 kupu 2 e. Hangē kupu 2 ko ē ‘o e fo’i Lao ē. ‘Oua ‘alu hifo ai ki he 5 kātaki.

‘E, me’a ko eni fekau’aki pe ko hai ‘oku *Public Enterprise* mo ‘ikai ē ‘i he *Substantive Law*, fo’i Lao. Ko e fakatonutonu ena ia na’e fokotu’u mai, ‘alu hake ki he 5 ko ia. Ko ia ‘a ia ko e fika ua ‘oku pehē, ‘E ngofua ki he Minisitā ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti ke tamate’i pe tānaki atu ha pisinisi ‘a e Pule’anga mei pe ki he tēpile.

‘A ia ko e ngāue leva ko ē na’e fai ko hono tānaki atu ko ē Tonga *Cable* na’e me’a ki ai e Fakafofonga mo e me’a. Ko hono tali pe he ‘e Kapineti tonu leva ke *update* ‘a e fo’i tēpile ke ne *reflect* ia. Ka ko e fo’i tēpile foki eni ia na’e ha’u ‘aki ‘a e *original* Lao ‘a e fo’i Lao ‘i hono tali hē ē. Pea ko e muimui leva ko e ‘i hē he taimi ko ē ‘oku fokotu’u ai ko ē tau pehē na’e

fokotu'u ai 'a e Kautaha *Cable* 'a Tonga ni pea tali ko ē ke hoko ko e *public enterprise*. 'A ia 'oku fakahū leva ia fakatatau ki he kupu (2) kupu 5 ko ia 'o e Lao 'o e *Public Enterprise*.

'A ia ko e me'a pe ia na'a ko e tēpile *schedule* ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga ko e tēpile ia ko ē he 'uluaki fokotu'u ko e Lao 'i he taimi na'e kei ai ai 'a e *Shipping Corporation* mo e me'a ka 'oku 'osi to'o foki nautolu ia 'a fakatatau ki he kupu (2) si'i kupu 5 ko ia 'a e fo'i Lao.

'A, pea hoko hake pe ki he poini ko ena na'e 'ai ki he Talēkita. Ko e mo'oni 'a e Fakafofonga nau 'osi tali pe 'e au heni 'oku ai e *pool of a* 'a e kau Talēkita 'a e kakai 'oku nau, tau pehē pe 'oku nau *meet* 'a e fiema'u 'a e Pule'anga mo e ngaahi 'ilo makehe ke nau hoko ko ha kau Talēkita. 'A ia leva 'oku fakatatau pe ia ki he Lao ko eni 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke tu'uaki 'o kapau leva 'oku ma'u ...

<007>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Palēmia: ... 'a e fa'ahinga me'a. Pea 'oku 'ai, ko e konga eni e founa 'e taha ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofongá pe 'ai 'o fakahū he *substantive* lao. Tu'u he taimi ia 'oku *have* pē ia he *discretion* e *policy* 'a e potungāue ke ne 'omai, nau fokotu'u mai fakatatau ki he me'a. To'o mai ha, 'anautolu 'oku nau *meet* 'a e fiema'u ko eni 'a e *specific skills* mo e me'a ki he 'u, 'io ko e tokolahi ena ia he 12, ka ko e fatongia ena. 'A ia ko e fatongia pē ia ko e talamai ko e hā 'enau, hangē ko ē ha'anau *JD* pea toki fili mai mei ai 'a e kakai ke toki fokotu'u leva 'e he Minisitā ki he Kapineti ke tali mai. 'A ia 'oku 'ikai ko e Minisitā 'oku pau ke ne fokotu'u mai, 'ave ki he Kapineti fai ai hano alea'i.

'A ia 'oku ala *process* 'e ua. Ko 'etau *follow* he *policy* pē ko 'etau 'ai ki he 'asi he lao. 'Oku 'ikai ke 'asi foki ia he lao ka ko e 'uhinga ia hono fa'u e *policy* pē ko e 'ai ha *regulations*. Ko e 'uhinga pē ke faingofua hono liliu kapau 'oku tau pehē 'o tau sio ki hē ke fakalelei'i ē. 'A ia ko e 'uhinga pē 'eku 'ai hake 'aki ia 'a e founa. Pea ko e founa he taimi ni 'oku lele 'oku 'ikai ke ne tuhu'i mai 'e ia pehē, pehē pehē. 'Oku 'omai pē ia 'a e mafai ki he Minisitā ke ne fakahoko ki he Kapineti 'ene fokotu'u, ka ko e Kapineti leva ke ne tali pē ta'etali ha kau Talēkita ki ha pisinisi 'a e Pule'anga.

'Alu hake ai ki he taumu'a Sea. Ko e taumu'a kapau te ke, kātaki pē kalake 'ai hake mu'a ki he taumu'a 'o e *substantive* ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia ...

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pē 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito pē me'a 'oku ke me'a ki ai koe'uhi ko e lao fakafo'ituitui mo e anga e vakai 'a e Pule'anga. Ka koe'uhi ko 'etau taimi fakamolemole pē Feitu'ú na.

'Eiki Palēmia: Sai. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki tau liliu 'o Fale Alea.

(*Ne me'a mai leva e 'Eiki Tokoni Sea ki hono me'a'anga*)

'Eiki Tokoni Sea: Toloī e Fale Alea ki he 2:00.

(Toloī e Falé ki he 2.00pm.)

<004>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u fokotu'u atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau liliu 'o **Komiti Kakato**.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie, laumālie e 'Eiki Palēmia, moutolu kotoa e Hou'eiki. 'Ikai ke u toe fakalōloa, 'Eiki Palēmia me'a mai ai pē ki he faka'osi ho'o me'a fekau'aki pea mo e Lao 'a e *Private Law* 'a e, 'a Tongatapu 5 me'a mai.

'Eiki Palēmia: Mālō mālō Sea. Mālō fakatapu atu pē ki he Feitu'u na kae 'uma'ā e Komiti Kakato kae hoko atu pē mu'a 'a e 'a e fakapōtalanua ki he ki he ngaahi makatu'unga 'o e kole ko eni 'a e 'omai ko eni ke liliu 'a e 'ū kongā 'o e Lao ko eni ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga. 'A, na'e 'osi 'i ai pē foki 'a e, 'a e hangē ko e lau 'i he lao ki mu'a pea na'e hangē na'e fai e lave atu ki ai 'a e kupu 5 kapau pē 'e lava e kalake. 'A ia ki hono, ko e founa eni hono tānaki mo to'o ha pisinisi mei he tēpile.

Hangē nau fakalave atu ki ai 'anenai ko e, ko e lisi ko ē na'e 'ohake 'ane, he kamata ko e lisi ia na'e kamata 'aki 'a e lao. Ka 'oku 'ikai ko e tau pehē 'oku 'ikai ko e *updated one* ia he na'e 'osi 'i ai 'a e ngaahi pisinisi na'e to'o, 'oku 'i ai e ngaahi pisinisi na'e tānaki. Hangē ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga, Pangikē Fakalalakaka kuo 'osi to'o ia kuo 'alu hangatonu pē ia ki he Minisitā Pa'anga. Hangē ko hono tānaki atu 'a e Tonga *Cable* mo e 'ū alā me'a pehē. 'A ia ko e 'uluaki pōini pē ia 'a ia na'e 'i ai e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga pea ko 'eku anga pē 'eku fakama'ala'ala pē fekau'aki mo ia.

Ko e ko e me'a leva 'e taha Sea 'a ia ko e, ko e fo'i kupu ia 'o e lao 'oku toe 'asi 'i he fokotu'u mai ko eni ke liliu ke fakakau 'a e 'a e pisinisi 'e taha e Pule'anga ia 'i he, ko e *Public Enterprise*. 'A ia ko e fehu'i leva, ko e kupu ko ē 'o e Lao Fika 5 'oku ne talamai ai e founa, te na fehangahangai leva nautolu 'a e kupu ko ia mo 'etau fokotu'u atu tautolu ke fakahū hē ta'efou he founa. He ē 'a ia ka ko 'eku 'uhinga pē 'eku ko e, 'e 'i ai pē e ngaahi sio fakalao ki ai Sea.

Fokotu’u mo kole ke fakatatali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi Pule’anga 2024 ki he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi Pule’anga 2021 kei ‘i he Fakataha Tokoni ke fakamo’oni huafa ki ai ‘Ene ‘Afió

Ka ko e me’a fakamuimui pē na’e ‘uhinga pē ‘eku talatalanoa mai Sea ko e ‘uhinga ‘oku lahi pē ngaahi me’a ke ke, ke fai ha feme’a’aki ki ai. ‘Oku ‘ikai ke pehé ni ‘oku ‘oku hala ha fokotu’u ‘e taha pē fehangaangai ka ko e ‘uhinga pē eni ke ‘oatu pē ‘a e ngaahi tafa’aki kehe mei he ngaahi fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai. Ka ko e fakamuimui ko u tui ko e me’a mahu’inga ia ‘e taha Sea ke fai ha feme’a’aki ki ai ‘a e Komiti Kakato ko e, ko e ‘oku lolotonga ‘i ai foki ‘etau Lao Fakatonutonu ki he Lao ko eni ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga. ‘I he 2021 na’e toe fakahū pē ‘e he Pule’anga ni ‘i he 2022 he’ene tali ke pou pou pē ki he me’a na’e ‘omai he Pule’anga kuo hili ke toe ‘ave pē, ka ‘oku te’eki ke Fakamo’oni Huafa mai ai ‘a e ‘a ‘Ene ‘Afió ki he kupu, ki he Lao Fakatonutonu ko eni ‘i he 2021.

Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi liliu ia ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a, na ‘oku tau liliu ‘e tautolu e ‘ū me’a ia ‘oku kehe ia, he ‘oku ‘ikai ke, he ‘oku tonu ke liliu ‘o *base* ‘i he fakamuimui taha ‘a e *amendment* pē ko e liliu he ē. ‘A ia kapau ‘o kapau pē ‘e lava ‘e he kalake ‘o ‘ohake ‘a e Lao ko ia fakatonutonu na’e tali ‘e he Fale ni Sea he 2021 pea na’e fakahū atu pea ‘oku te’eki ke tali mai ai. Na’e kau ai e ‘ū ngaahi me’a na’e tokanga ki ai ‘a e ‘a e Fakafofonga hangē ko eni ‘oku ou hoha’a he ‘oku ‘asi ai ‘o, ki mu’a pea liliu ...

<005>

Taimi: 1405-1410

‘Eiki Palēmia: ... ha pisinisi ke hoko ko ha pisinisi ‘a e Pule’angá, *Public Enterprise* ha kautaha, ‘oku kau ai pau ke ne ‘omai ‘ene palani pisinisi. ‘Oku pau ke ‘omai ‘ene fokotu’utu’u ngāue pe ko ‘ene *business plan* pea ‘osi pau ke ‘osi lēsisita ‘i he *Companies Act* hē.

Tu’u foki ia he taimi ní ko e *Companies Act* mahino ka na’e toe tānaki atu ki he fo’i liliu lao ko iá ‘a e fo’i kupu ‘e 2 kehe. Ko e ‘uhingá pe au na’a fiemālie ki ai, ‘a e ngaahi fiema’u ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai e Fakafofongá. Ka ko e anga pe ia e talaatú na’a tau liliu ‘etautolu hē pea toki tali mai ‘a e fakamo’oni huafa mai ‘a ‘Ene ‘Afió ‘ana ia ki he liliu ko ē pea fehangaangai ‘a e ‘ū fiká pea mo e faka’uhingá Sea. ‘A ia ko e anga pe ia ‘a e fokotu’u atu Sea, ‘ikai ke pehé ni ia ‘oku tuku hifo ai ha ngaahi fokotu’u, ‘ikai.

Ko e ‘uhingá pe ko e founga ngāué, fēfē ‘o kapau ‘e tali ‘a e ngaahi liliu ko ení kae ‘oleva kuo ‘omai ‘a e liliu ko ē na’e tali ‘e Fale Aleá ni pea fakamo’oni huafa mai e Tu’í. Pea tau sio leva pe ‘oku fenāpasi ‘a e fika mo e ngaahi taumu’a mo e me’á. He ‘oku ‘alu foki eni ia ke liliu ia ‘a e fo’i sino, fo’i lao *substantive* pe ko e fo’i lao motu’á. Ka ‘oku te’eki ke fakakau ki ai ‘a e *amendment* ia ‘oku tuku atu ‘oku tuku ki he *Privy Council* ke nau tali mai.

‘Oku ‘ikai ko e ‘uhingá eni ia ke to’o ‘aupito he ‘e lava pe, loto lelei pe Fakafofongá ke fakatatali kae ‘omai ‘a e, ‘oleva mu’a ke tali mai meí he *Privy Council* ‘a ‘etau me’a na’e ‘osi tali heni he 2021. Pea tau *realign* leva mo sio pea me’a ki ai pe ‘oku ‘i ai ha me’a ai ‘oku fiemālie ki ai pe ‘oku ‘i ai ha me’a ke toe liliu. Pea toki ‘omai leva ‘a e fo’i laó, ‘a e fokotu’u mai ko ení ko e ‘uhingá pē kae fai ha sio ki he lao ko ena ‘oku lolotonga *pending* ‘i he *Privy Council*, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ki'i me'a mai, 'oku 'i ai pe mo'oni 'a e 'Eiki Palēmiá ki he konga ko iá. Neongo pe 'a 'etau feme'a'aki ki he ngaahi kupu 'a ia 'okú ke 'osi me'a maí mo hono tãnaki atu ki he kupu 5 'oku 'i ai e si'i 3, fakatonutonu 'i he pepa fakatonutonu 'a e Feitu'u na. Kiate au hangē ko e me'a 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Palēmiá, nau 'eke ki he Kalaké, 'io, 'oku te'eki ai ke fakamo'oni huafa mai e Tu'i. Ka 'oku 'osi 'i ai 'a e ngaahi kupu ia 'oku 'osi liliu ai 'o ta hoa mālīe mo e me'a ko ē 'oku fiema'u ki ai e Feitu'u na. Ka ke ki'i me'a maiange.

'Aisake Eke: Sea, tapu mo e Feitu'u na pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakatō Sea. Ko ia na'a mau 'osi vakai mautolu ki he lao ko iá, fakataha pe mo e 'Ateni Senialé 2021. 'Oku mahino foki na'e 'osi tali mai, 'oku 'ikai ke kau ai e fo'i liliu ia ko ení. He kapau na'e 'alu hake e liliu ia ko ení 'oku kau ai na'a ku toe holomui e motu'a ni ia. Ka 'oku 'ata'atā 'aupito ...

Sea Komiti Kakato: Ko e 'uhinga pe Kalaké 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi liliu 'oku ...

'Aisake Eke: 'O 'io.

Sea Komiti Kakato: Ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ki he kupu 3 si'i 3 ko ē na'a ke me'a ki aí.

'Eiki Palēmia: Ko ia ko e hangē ko e fakafiká 'e Sea mo e Fakafofonga. 'E, 'oku 'asi foki ia ia 'e toki liliu 'o kapau ke 'osi pisinisi, 'osi lēsisita ko e *company* pea 'osi 'i ai e *business plan* pea 'oku 'osi 'i ai 'ene *start up plan*. Me'a ia 'oku 'ikai ke 'asi ia 'i heni, 'a ia ko e 'ū fika ia 'e ala fehangahangai ia mo e fika ko eni ko ē 'oku 'omai'aki ko ē e *amendment* ko ení Sea.

'Oku 'i ai pe mo e 'u ngaahi, mo e ngaahi me'a kehe ia he ngaahi fatongia mo e me'a. Pea ko e 'oatu pe ia 'o kapau 'oku ma'u 'a e 2021 pea 'ohake ki hē. Ko e 'uhinga pe ia, 'oku 'ikai ko e 'uhingá ia ke tau fakata'e'aonga'i 'a e *amendment* ka ko e 'uhingá pe ke 'omai, 'oleva ke fakamo'oni huafa 'Ene 'Afió ki he liliu fakamuimui tahá. Pea fai leva ha sio kapau leva 'oku *align* pe ia pea mo me'a pea toki 'omai leva ke fai ha feme'a'aki ai.

Ko e ange pe ia e fokotu'ú Sea 'ikai ko e 'uhingá ia ke tau pāloti ke ta'etali pe tali. Ka ko e 'uhinga pe ke 'oleva ke fakamo'oni huafa mai 'Ene 'Afió, sio ki ai pe 'oku *align* fakalelei. Hangē ko 'eku laú 'oku 'i ai e ngaahi kupu ia ai ki hono fokotu'u ko ē ke 'alu ha kautaha pe ko ha *company* ke hoko ko ha kautaha pisinisi 'a e Pule'angá. 'Oku liliu ia 'i he fo'i lao ko eni 'oku 'alu ko ē, ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'oku liliu ke lēsisita pē pea lēsisita.

Ka 'oku 'i ai mo e ngaahi makatu'unga kehe 'oku 'omai ai pea mo e ngaahi fika kehe. Sea ko e ange pe ia 'a e tuku atu na'a sai pe ko e, ko 'etau *session* hokó pe ko e ma'u mai ia, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, 'e Tongatapu 7 ko u tui ko e 'isiu ia ko ení ia ko Tongatapu 5 pe ia, hā e me'a 'oku laumālīe lelei ki aí koe'uhí he 'ikai ke 'ave eni ia 'o tuku 'aupito. Ka kuo pau pe ke fakafoki mai.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko 'eku ki'i ...

Sea Komiti Kakato: Koe'uhí 'oku 'i ai 'a e feitu'u 'oku lolotonga 'i ai 'a e lao ko ení

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku ki'i tokoni pe 'aku ki he fakatalanoá. Kapau ko ia pea 'omai e, 'ohake pe ki'i fo'i lao he te tau lava pe 'o, ko 'eku poiní Sea he 'oku tau 'osi mateuteu mai

ki he fo'i lao ko eni. Pea kapau 'oku 'i ai ha me'a ai he 'oku ou tui hangē ko e lau ko ē 'a Tongatapu 5 ...

<006>

Taimi: 1410-1415

Paula Piveni Piukala: ... na'a nau 'osi siofi 'enautolu ki ai pea mo e *Crown Law* pea mo e 'Ateni Seniale. Ka 'oku 'ikai ke u tui Sea, ke tau toe toloi e me'a ko eni he 'oku mafatukituki e me'a ia ko eni ki he anga e fakalele 'o e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga.

Ka ko u tui ko eni kuo 'osi 'omai 'e Tongatapu 5 na'e 'osi fai e ngāue ia ki ai ka tau talanoa'i pe 'etautolu he 'u makatu'unga ko eni 'oku lolotonga 'i ai Sea. Pea kapau 'e pehē 'e he Kalake ke 'ohake ke tau ki'i *pre* ko 'etau ki'i sio pe ki ai ke fakapapau'i pea 'ohake. Kae 'oua mu'a 'e toe toloi Sea, he 'oku 'osi fai e teuteu ki ai

Sea Komiti Kakato: Ko e me'a ia ko ē 'oku ou feinga ki ai hoku fatongia kuo pau pe ke fai e feme'a'aki ki ai. Pea he 'ikai ke tau, ko e hā nai ha founa te tau ngāue'aki ka ke laumālie lelei pe 'a e Mēmipa ha'ana e fokotu'u fakatatau mo 'etau Tu'utu'uni 'o e Mēmipa pe ia 'oku femahino'aki pea mo e Sea 'o hangē ko ia ko e me'a ko e 'oku fokotu'u mai 'e he 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko ia 'oku, 'a ia ...

Sea Komiti Kakato: Ka 'oku ...

'Eiki Palēmia: Kātaki Sea, 'ai pe me'a koe ka u toki ...

Sea Komiti Kakato: 'Ikai. Me'a, me'a mai e Feitu'u na 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko e me'a pe foki 'e taha Hou'eiki he 'ikai ke tau lava 'etautolu 'o lave ki ha *Bill* 'oku te'eki ke tali hangē ko e fokotu'u ko e 'a Tongatapu 7. 'Oku te'eki ke fakamo'oni huafa 'Ene 'Afio 'ona ia ki he ngaahi liliu ko eni na'e tali he Fale ni he 2021. Ko ia ai he 'oku 'ikai ke ngofua leva ai ke tau *refer* ki ha fo'i me'a 'oku te'eki ke tali. 'A ia ko e 'uhinga pe ia 'a e ki'i fakatonutonu ko ia. Kapau leva na'e fakamo'oni huafa ki ai, kāsete'i ke tau lava leva ke pehē mai, 'i he kupu 5 fiha 'oku pehē. He ko e 'uhinga kuo 'osi liliu 'a e 'u kupu ia ko ia fakatatau ki he me'a na'e tali 'e he Fale ni 'e he 2021.

Ko e anga pe ia 'a e fokotu'u atu pē ko e hā ha me'a 'e ala lava ai ke fakalelei'i ai 'etau founa ngāue ke 'oua te tau tu'u atu tautolu ha fo'i kupu ko e 'oku liliu mai ki hē. Na'a mau talanoa pe mo mautolu mo e *AG* pea mo e *Public Enterprise* fekau'aki mo e ngaahi me'a ko eni pea ko e anga pe fokotu'u atu ke maau ange. Ko 'etau *session* hoko pe 'oku 'osi ko 'etau faka'amu ia. Kuo fakamo'oni huafa mai 'Ene 'Afio pea kāsete'i 'a e fo'i Lao ko ia tuku atu ke fai ha toe sio ki ai e me'a 'o kapau pe loto lelei *consistent* pe 'a e Lao ni pea mo e ngaahi fika mālō.

Fehu'ia Tongatapu 4 'a e fale'i 'Ateni Seniale ki he Pule'angá fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi Pule'anga 2021

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole Sea ka u ki'i 'eke pe na'a lava 'o me'a mai ai pe 'Eiki Palēmia hē. Ko e taimi ko ē na'a mou feme'a'aki ai mo e 'Ateni Seniale fekau'aki mo eni ko e hā nai 'ene fale'i 'e Hou'eiki Pule'anga?

Tali Pule'angá ki he kaveinga ne fehu'ia Tongatapu 4

Eiki Palēmia: 'I he ho'ataa ni ia na'a ku talanoa pe au ki he *Public Enterprise* na'e 'ikai ke faingamālie e *AG* pea ko e hangē pe ko 'eku lau 'o kapau 'e lava he 'e kalake 'o tuku hake 'a e ngaahi 'a e fo'i *Bill* fakamuimui na'e tali ia he Fale ni. Te mou sio leva ai 'oku kehekehe 'u fika ia na'e ai e 'u fika na'e tānaki atu mo e 'u alā me'a pehē.

'A ko e me'a pe eni pe na'e 'omai he Komiti Lao 'oku *consistent* 'a e ngaahi me'a pea mo e *Bill* ko ia pe na'e nofo pe ia 'i he Lao ko e kuo 'osi hoko ko e Lao. He kuo he 'ikai lava ke tau *refer* pe 'alu ki ha kupu 'oku liliu 'e ha *amendment until* 'osi fakamo'oni huafa 'Ene 'Afio pea kāsete'i pea hoko ko e Lao.

'A ia ko e me'a pe 'oku tokanga ki ia, 'oku 'ikai ko ha 'uhinga eni ko e fakatuai 'oku 'ikai ko ha me'a ia. Ko e 'uhinga pe eni ia ko e founa ko ē ke 'oleva ke tali ko e fo'i *amendment* ko e ke mahino ko e hā 'ene *affect* pe ko e hā 'ene kaunga ki he Lao. Pea ko e kātoa leva ha 'u *amendment* hokó 'oku ne *take into account* 'a e ngaahi liliu na'e 'osi fai he *amendment* na'e tali 'e he Fale ni 'i he 2021. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea, kātaki pe ko e 'uhinga pe fakalavelave atu he kuo me'a mai 'a Tongatapu 5 ia na'e 'osi fai 'ene femahino'aki mo e 'Ofisi 'Ateni Seniale mo e 'Ateni Seniale pea ko e fale'i ia mei ai 'oku 'ata'atā pe ki'i fo'i liliu ia ko eni mei he liliu ko eni 'oku te'eki ai ke aofangatuku mai. Ko e 'uhinga pe au Sea ki he tu'unga faka-Lao ke mahino pe ā pe 'oku tau 'ata'atā pe 'ikai. Ka ko u tokanga au na'e pehē Pule'anga na'a nau 'osi feme'a'aki pea mo e 'Ateni Seniale. Ko u tokanga pe au ki he tu'unga faka-Lao kapau 'oku 'atā pea tau 'atā ke hoko atu e Sea, mālō.

Kole Palēmiá ke 'omai fale'i fakalao mei he 'Ateni Senialé 'oku 'uhinga ki ai Fakafofonga Tongatapu 5

Eiki Palēmia: Sea, kole atu pe ke 'omai mu'a e 'a e *legal advice* 'oku 'uhinga ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 5. He ko e 'uhinga 'oku ne talamai ai ke ngāue'aki 'a e *reference* ki ha Lao 'oku te'eki ke hoko ko ha Lao.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ko e tu'u he taimi ni 'e 'Eiki Palēmia ...

Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: He 'ikai ke u hoko au ko ha fakamaau ke u 'omi 'a e *legal advice* mei he fakatafa'aki ko ē. Ka kiate au he 'eku 'i loto 'i he taimi ni 'oku ou tui ki he Feitu'u na 'oku ai 'a e Lao fekau'aki pea mo e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga pea 'oku 'ave ia 'oku te'eki fakamo'oni huafa ki ai 'Ene 'Afio. 'Omi pea mo e me'a ko e 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 5 na'a nau vakai'i. 'Io 'i he me'a ko ē 'oku ma'u 'e Tongatapu 5. Ka ko e Sea ko eni ko e Sea pe ko eni ke ne hanga 'o tataki ki, 'a e tipeiti 'i he Fale ni ...

<007>

Taimi: 1415-1420

Sea Komiti Kakato: ... ‘o fakatatau mo e me’a ko ē ‘oku ma’u ‘e he, ‘a e Sea he taimi Komiti Kakato.

Taniela Fusimālohi: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ka ‘oku ou pehē Hou'eiki fēfē ke ...

Taniela Fusimālohi: Ki’i tokoni ...

Sea Komiti Kakato: Te tau lōloa.

Taniela Fusimālohi: Ki’i tokoni atu pē Sea. Koe’uhi ko e me’a ko eni na’e ‘osi ai ‘emau lipooti ki ai. ‘A ia ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku fai ki ai e tokanga ia ‘oku ‘osi tokanga ki ai e komiti. Pea ‘oku pea ‘oku kau foki he ‘uhinga ko ia na’e ‘omai ia, ke mau sio pē ‘oku fepaki mo ha lao mo ha ngaahi tu’utu’uni. Pea ko ‘emau lipooti eni na’e fakahū mai he ‘aho 10 ko ia ‘o ‘Epeleli, pea na’e lau ai pea tuku, lau tu’o 2 pea tukuhifo ko ē ki he Komiti Kakato.

‘A ia na’e ‘i he komiti e ‘Ateni Seniale na’e ‘ikai ke toe tokanga ia ki ha me’a ‘oku fepaki mo ha lao. ‘A ia ko ‘emau lipooti eni ‘aho 10 ko ia ‘o ‘Epeleli. Pea ‘oku ou tui au ia ki he fakamalanga ia ‘oku tonu ke tau hoko atu tautolu he ‘oku ‘osi 'ata'atā pē ia. He ko e *amendment* ko ia ‘oku fai ki ai e talanoa ia kapau ko e ‘uhinga ko e kupu 5 ko e me’a kehe pē ia ‘i he me’a ko ia na’e ‘i he 2021.

'Eiki Palēmia: ‘A ia ko e ‘uhinga ia Sea. ‘O kapau ‘oku pehē mai hangē ko eni ‘o kapau ‘e ‘ai mai, ‘oku 'ata'atā eni mei ha lao? ‘Oku te’eki ke lao ‘a e me’a ia na’e paasi he 21. ‘A ia ‘oku 'ata'atā pē ia ki he fo’i Tefito’i Lao ka ‘oku te’eki ke Lao e 2021. Kapau te tau tali ‘etautolu hē kae liliu ia ‘i he *amendment* e 2021 he’ene taimi ko ia ‘e hoko ai ko e lao he fakamo’oni huafa ki ai e Tu’i. Pea ‘e hā leva ia?

He tu’u he taimi ni ko e lao ia ko e fo’i *substantive law* pē he taimi ni ‘a ena ‘oku ‘asi mai ko ē. Kae fēfē kapau te tau tali atu eni pea toe tali mai fakamo’oni huafa mai ia hoko ia ko e lao ‘o ne liliu ‘e ia ‘a e fo’i lao lolotonga. ‘A ia ko e ‘uhinga pē ia he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano maumau ‘ona ke tau pehē ‘oleva ange ke ‘ai ē pea tau sioange ki ai. Ke fai pē fetu’utaki ia ki he *AG* pē ko e hā ‘ene ‘uhinga ka ko e ‘uhinga pē ia ‘a e motu’a ni na’e te’eki ai ke lao ‘a e 2021 ia he ‘oku te’eki ai ke fakamo’oni huafa ‘Ene ‘Afio ki ai. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea hangē ko ‘eku fakahoha'a ko ia ‘anenai ka tali e me’a ia ‘i he, ‘a e *amendment* ia he 2021 ‘oku ‘ikai ke ne uesia ‘e ia ‘a e me’a ko eni ‘oku lolotonga fakahū. He ko e me’a kehe pē ia mei he ‘u *amendment* ko eni ‘o e 2021. Ko e ha’u ko ia ‘emau lipooti ko e konga ia homau tala fatongia ke fai e sio ki ai.

Fokotu’u Sea ke tuku ki he kau ngāue ke vakai’i tu’unga ‘oku ‘i ai ongo Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi Pule’anga 2024 & Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 2021

Sea Komiti Kakato: Sai fe’unga ē. ‘E ‘Eua 11, tau ki’i toloi ē kae tuku ange ki he kau ngāue ke nau toe vakai’i ‘a e ‘u me’a ko eni fekau’aki ko ē mo e me’a ‘oku ke me’a ki ai ‘a Tongatapu 5, mo e me’a ki ē ‘a e 'Eiki Palēmia mo e tu’unga ‘oku ‘i ai e lao he ‘e foki mai pē ke hoko atu

ki ai e feme'a'aki ē. Ko e kole pē mei he kau ngāue, tuku mai mu'a ke nau ki'i toe si'i ki ai ka 'oku 'osi 'i he 'asenita ia kuo pau pē ke tau hoko atu ki ai.

Taniela Fusimālohi: 'Io sai pē ia Sea ka ko e 'uhinga pē ke 'oua 'e toe toloi. Kapau 'e 'ai pē ia ke toe fakahū mai he kongā ...

Sea Komiti Kakato: 'Ai ke ke fanongo ho telinga ki he'eku pehē atu he'ikai, ke tuku pē ke 'ave ki he kau ngāue 'e toe fakafoki mai. Hoko atu 'etau ngāue ē.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Kongā 'etau 'asenita. 'Io Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i tokoni faka'osi atu mu'a ki he *issue* ko eni. Tukuange pē kau ngāue ke fai 'enau ngāue kae hoko atu 'etau ngāue 'atautolu he lao ko eni, he ko e me'a eni Sea na'a ke hanga 'o 'ohake 'aneuhu 'a e mahu'inga ke ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga Sea he ko e *function* ...

Sea Komiti Kakato: Kapau leva te u kole atu ke tuku mai ke fai homau fatongia pea tau ngata ai.

Fehu'ia Tongatapu 7 founga ngāue hono toe 'ave Lao Taautaha Fakafofonga Tongatapu 5 ki he kau ngāue 'a ia ne 'osi ngāue ki ai Komiti Laó 'o lipooti mai ki Fale Aleá

Paula Piveni Piukala: Sea kae 'oatu pē faka'uhinga ko eni Sea. He ko e 'uhinga ko e fatongia ia 'o e Komiti Lao ko ē kuo 'osi lipooti mai. Kapau te tau toe tukuange ke toe 'ave ki he kau ngāue, hā leva e 'aonga 'e 'etau fakafatongia'i e Komiti Lao ke nau hanga 'o *vet* 'a e lao ko eni. Kuo 'osi talamai mei he Komiti Lao talamai mei he ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7, ko e tu'o 2 eni 'eku fakatokanga ē.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko 'eku 'uhinga fanongo lelei, fanongo lelei. Ko 'eku 'uhinga ko e ō pē ke vakai'i 'a e fo'i lao, ka kuo pau pē ke nau toe foki mai pē ki he Fale ni. Ko ia pē. Kapau 'oku ai ha'o fakafō'ituitui ki he Pule'anga ko u kole atu tuku ia.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko 'eku pōini he kuo 'osi fou mai e lao ko eni he Komiti Lao. Ko e pōini ia, hā e 'uhinga 'oku 'ai ai ke tau toe hanga ai 'o toe 'ai ke toe tukuange ke toe 'alu ki ha feitu'u kehe. Kapau ko ia ta 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e fatongia na'e fai 'e he Komiti Lao. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a heni ko e fakafō'ituitui ko 'etau talanoa eni he mo'oni mo e *merit* 'o e fakakaukau.

Sea Komiti Kakato: Te mou lava 'o tokoni mai ...

'Eiki Palēmia: 'Ai pē ka u ki'i tokoni atu 'Eiki Sea.

Fakamahino Sea Komiti Kakatō 'oku 'ikai 'ave 'a e laō 'o 'ave 'aupito

Sea Komiti Kakato: Te mou lava 'o tokoni mai hoku fatongia, ka u kole atu leva ke ki'i tuku kae fai e me'a ko eni 'osi pē pea fakafoki mai, 'e hoko atu pē feme'a'aki ai. 'Oku mou vili kikihi pē moutolu ke faka-faingatā'ia'i hoku fatongia ke fai homou loto koe'uhi he kuo 'osi *vet* 'e he Komiti Lao. 'Oku 'osi mahino ki he motu'a ni, 'oku 'ikai ke 'ave 'a e lao ia 'o 'ave 'aupito.

Paula Piveni Piukala: Ko fē kongā he Tohi Tu'utu'uni 'oku ne pehē mai foki mai he Komiti Lao toe 'alu ki he kau ngāue? Ko fē kongā ko ia?

'Eiki Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ke ne hanga 'o fakamafai'i koe ke ke fai e tu'utu'uni ko ia?

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Hala 'aupito ia!

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo.

'Eiki Palēmia: Ke u fakatonutonu atu Sea. 'Oku ngofua pē ki he Fale ni ke ne toe 'ave 'a e lipooti ko eni ki ha feitu'u ...

<004>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Palēmia: ... 'i he tu'utu'uni 'a e komiti. Ke ne lava 'o talamai, 'oleva e fo'i me'a ko eni kae *check* ...

Paula Piveni Piukala: Sea 'omai e, 'omai e kongā lao 'oku talamai ai foki mai mei he Komiti Lao pea 'e toe lava pē 'e he Sea 'o e Komiti Kakato ...

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e ...

Paula Piveni Piukala: Ke ne tu'utu'uni ke 'ave ki ha feitu'u kehe.

Sea Komiti Kakato: 'Oleva, ki'i me'a angé. Mo me'a ange, me'a lōua ki lalo. Hā e 'uhinga e me'a 'oku ke fu'u fakakikihi 'aki pē ho'o ma'u koe'uhí ka ka fakafaingata'a'ia e ...

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga kapau ko ia pea tau 'ai ke tau muimui he na'a tau 'osi talanoa'i e me'a ko eni ki he ngaahi komiti.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, me'a ki lalo. Hā e 'uhinga 'oku ke 'ai ai ke ke fakakikihi'i e ki'i me'a si'isi'i ko eni ke pehē 'oku ke mālohi kātoa pē 'i Fale ni?

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘ikai ko e poini ia ko e ‘ai ke tau fakakikihi ko hai ‘oku mālohī, ko e ‘ai ke tau lava ‘o ngāue. He kapau ko e ‘atunga eni ‘oku tau ‘osi ‘etau, ko e ‘osi pē uike ni ‘oku ‘osi e ngāue ‘a e Fale.

Sea Komiti Kakato: Sai me’a hifo ki lalo. ‘Oku ‘i ai ‘etau ngāue ‘oku ‘osi fokotu’utu’u mai te tau ngāue ki ai, ka kuo pau pē ke kau mo e lao ko eni ka ‘oku ‘ikai ke ‘ave e lao ia ko eni ke tuku ‘aupito. Ko ‘emau ta’efakatokanga’i homau fatongia he ko ē ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku ‘omai he Palēmia ‘oku ‘i ai ‘ene mo’oni.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku poini ko e fakatoloi me’a he ‘oku ‘osi talamai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fepaki ka tau talanoa he kakano ‘o e lao. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke fe’unga ‘a e ngāue he Komiti Lao ke ‘omai pē ‘o tata’o loto kolo, ‘omai ke tau talanoa’i he ‘oku ‘i ai e kakano ia hē ‘oku fiema’u ke talanoa’i. Ke mahu’inga mālie ke ‘uhinga lelei ka kitautolu, ‘uhinga ki he kakai, ‘uhinga ...

Sea Komiti Kakato: Sai.

Tevita Puloka: Sea ki’i, ki’i tokoni atu pē.

Eiki Palēmia: Sea tuku pē ke u ki’i tokoni atu.

Sea Komiti Kakato: Mo me’a hifo ē.

Eiki Palēmia: Ki’i tokoni atu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Ke fai ‘eku lau ē. Mo me’a hifo Eiki Palēmia, fai ki he’eku laú. Tau hoko atu ki he me’a hoko ē. Fakamolemole. Ka u kumi e kupu ‘oku ou ‘ilo’i pē ‘oku ‘i ai e kupu heni ‘a ē ‘oku ke tokanga ki ai he Tu’utu’uni ka tau hoko atu mu’a ē. ‘A hoko kalake.

Ko u kole atu ke tuku e fie lahi he’etau tipeiti he Fale ni fakamolemole atu he ‘oku ‘ikai ke u nofo au ‘o fehi’a ki ha taha, ‘oku ou ‘ofa tatau ki he taha kotoa pē. Lipooti ‘o e Lao Fakaangaanga Fika 4/2024 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki hono Pule’i ‘o e Faito’o Ta’efakalao 2024.

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 4/2024 - Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki hono Pule’i ‘o e Faito’o Ta’efakalao 2024

Eiki Palēmia: Mālō Sea tuku pē mu’a ke ki’i ‘oatu pē ha ki’i fakama’ala’ala vave pē fekau’aki mo e lao ko eni. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e ngaahi mafai ‘i he Lao ki he Polisi Tonga, ko e Lao ko eni ki he Fakamaau’anga Polisi mo e Lao ko ē ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao, ke puke ‘a e ngaahi fakamo’oni ‘o fakafou ‘i he kumi ‘o hangē ko e me’angāue faka’ilekitulōnika.

Kuo ma’u ‘e he Polisi Tonga ‘a e naunau fe’unga ‘oku ui ko e polokalama fakakomipiuta ‘oku ne malava ke ne to’o ‘a e ngaahi fakamatala mei he ngaahi me’angāue ‘e ni’ihi. Ka ‘oku neongo ia ‘oku kei fiema’u pē ke fakaava ‘a e me’angāue ki mu’a pea lava e ngāue’aki ‘a e polokalama fakakomipiuta ko eni ke ne to’o mai ‘a e fakamatala. ‘A ia ko e ‘uhinga pē ia Sea ke ‘oange ha, ke lava ‘o fakaava ‘a e ngaahi *device* pehé ni kae lava ‘o ngāue’aki ‘a e ngaahi polokalama

fakakomipiuta ke to’o mai e fakamatala ki he fakahoko ko eni e fatongia ‘a hono fakatotolo’i ‘o ha fakahoko hia ‘i he ngaahi faito’o ta’efakalao. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia. ‘Io me’a mai Tongatapu 4.

Tokanga Tongatapu 4 ki ha founga ke malu’i ‘aki *privacy* kakai ‘oku to’o hanau naunau fakakomipiuta he Potungāue Polisi ki ha ngaahi fakamatala kaunga ki ha hia

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea kae ‘oatu mu’a ha ki’i fakalavelave ki he lao mātu’aki mahu’inga ko eni. Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi lao fekaukau’aki kehe ‘oku ‘i ai pē ‘a e ongo’i ‘oku ‘i ai e tokanga ki he ngaahi kaveinga ko eni fekau’aki pea mo e ngaahi hia ‘o e ‘aho ni tautautefito ki he faito’o konatapu.

Sea ko e, ko e ko u loto pē ke kamata atu ‘aki Sea ha tokanga ki he fehu’i ‘oku ou tui mahalo ‘oku fakapotopoto pea ‘oku ou kole pē ke hanga ‘e he, ‘e he Hou’eiki Minisitā ‘o toe ki’i fakaikiiki mai ange ke mahino. Ko e taha e me’a na’e tokanga ki ai e Komiti Lao pea ‘oku kau e motu’a ni ia ki ai Sea ko ha, ko ha founga ke malu’i ‘aki ‘a e kakai ko ē ‘oku, ‘oku to’o ko ē ‘enau ngaahi naunau fakakomipiuta pehé ni ‘o to’o he’etau Potungāue Polisi ha ngaahi fakamatala ‘oku kaunga ki he hia.

Ko e ‘uhinga ‘eku tokanga Sea ko e toki mafuli mai foki eni ia ke ‘alu ke tau to’o mai ‘a e ngaahi *document* fakakomipiuta ‘a ē ‘oku *software*. Ko e founga na’e ngāue’aki ia he kuo hili ko e pepa tohitohi pē. Fakatātā pē Sea kae lolotonga pē ‘oku fai ha hopo ‘oku ‘i ai ha, ‘oku ‘i ai e, ko e kau polisi ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi tohi *booklet* ‘oku hiki ai ‘enau fanga ki’i me’a. ‘Ohovale pē ‘oku pehē mai he Loea, mai ange ho’o ki’i tohi ko ena na’a ke faka’ilo ai e *client* ke u ki’i sio ki ai, faka’atā ia he Fakamaau Sea.

Kole leva e polisi, ‘oku ou kole atu Fakamaau ko e ki’i la’i pepa pē ko ē ‘oku ou tohi’i faka’ilonga’i engeenga atu ‘e ua ko ia ko ia pē ‘oku kaunga ki he ...

<005>

Taimi: 1425-1430

Mateni Tapueluelu: ... ‘isiu ko eni ‘oku ‘eke ‘e he loea’ pea ‘oku tapu ke toe sio ia ki ha me’a kehe. Ko e poini ko ē ‘oku ou ‘oatu ko e ngaahi naunau ko ē ‘oku tauhi ‘e he kakaí fakakomipiutá ‘e meimei ke ‘i ai e ngaahi fakamatala kehekehe ia ai. Tau pehē ko e, ko ha, ko u mahalo’i ‘oku ‘i ai ha faito’o konatapu ‘oku ou kau au ki ai pea puke ‘e he kau polisi ‘eku *laptop* pea ma’u ia ai ha fo’i vitiō ia ‘oku ia mo ha ki’i fefine kehe hūfanga he fakatapu Sea.

Ko e fiema’u ia ke fakapapau’i ‘e malu e ngaahi me’a *personal* pehē, ko u ‘ai e fakatātā ke a’u Sea. Na’a ‘ohovale pe kuo ‘alu atu fakataha pe ‘a e faito’o konatapu ia, fakamatala ko ia pea ha’u ai pe mo e fo’i vitiō ia ‘o mama mai ia ki tu’a. Ko e ngaahi ‘ū me’a pehē ‘oku ou talanoa ki ai pē ko ha fika ia ha ‘akauni pangikē ‘a’aku kehekehe ‘e 3, ha’u ia mama mai ia he ngaahi fakamatala. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane kaunga ia ‘a’ana Sea kae tukuaki’i, tau pehē ko e kumi ia ha koloa ko e, ‘oku, ko e me’atau tau pehē.

Ka ko e poiní ke ki'i tokoni mai mu'a ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke ngata pe hono fakamafai'i 'etau Potungāue Polisí ko u pou pou au ia ki ai. Kae taimi tatau pe ke malu'i mu'a mo e kakaí ke fakapapau'i ko 'enau *privacy* 'oku loka.

Na'e 'i ai e polokalama pehé ni na'e hanga 'e he taha e kau Palesiteni kimuí ni pe 'o 'Ameliká 'o fakahoko Sea pea mama mai ia ki tu'a. 'Oku nau hanga 'enautolu ia 'o ma'u e mafai ke fakafanongo mo to'o ha fa'ahinga fakamatala pe, tatau ai pe ia. Pea toki longoa'a e fonuá *reverse* e fo'i polokalamá Sea. Pea ko u tokanga pe au ia, fakamafai'i mu'a 'etau Potungāue Polisí ko u pou pou 'aupito au ia ki ai kae fakahoko mai angé ko fē 'a e konga 'i he laó te ne lava 'o malu'i hotau kakaí he taimi ko ē 'oku to'o ai 'e te naunau. 'Ilo pe tau fua pe ka kita kapau 'oku 'ave 'ete telefóni, 'ave 'ete *laptop*, 'ave 'ete *desktop*. Ko e ngaahi naunau kotoa ko ē 'oku 'i aí ia pe 'oku 'i ai ha me'a ia ai 'oku fakapulipuli. Ka 'oku 'ikai ke te loto kita ke 'ilo 'e ha taha kehe, ke lava pe 'o malu'i.

Sea, ko e motu'á ni na'e lolotonga 'eku ngāue he taha e ngaahi mitiá, hua hoku 'ofisí, hua hoku 'apí, hua e 'api 'eku tamaí, fo'i taimi pe 'e taha, fo'i timi kehekehe 'e 3 pea 'ikai ke ma'u ha me'a ia. Ka 'oku 'osi ōmai nautolu ia 'o hū ki hoto falé 'o hū takai holo ai. Ko e me'a ongo 'a e mole 'a e *privacy* pea 'okú te faka'amu pe 'e ō e ni'ihi ko iá. 'Oku 'ikai ke nau tala 'enautolu ia ha 'ū me'a kehe, ke mamafa e fuakavá kia nautolu.

Pea ko u kole pe ki he Hou'eiki Pule'angá pea ki he 'Eiki Minisitā Polisí mo e Fakamaau'angá, tokoni mai mu'a pe 'oku malu'i pehé hotau kakaí 'i he lao ko ení Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia

Tali ki he kaveinga tokanga ki ai 'a Tongatapu 4

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, hangē pe ko ē ko e fakahoha'a 'anenaí Sea. Ko e lao ko ení hangē ko ení 'oku lava 'e he polokalama ia 'o to'o mai e fakamatalá ka 'oku 'ikai ke ne lava 'e ia, hangē ko ení 'o kapau 'okú ke 'osi hanga 'e koe 'o 'ai ha *password* pe ko e me'a 'i ho'o me'angāué. Pea 'oku mo'oni 'aupito pe 'a Tongatapu 4 ia, 'a 'etau 'a e *privacy*, ka 'oku tatau pe eni mo ha tohi kumi 'e Sea. Ko e talaatu ko e me'a eni ke ke kumi ki aí 'i he feitu'u ko ē. He ko e me'a pe ia ko ē 'okú ke faí, ka ke toe fai 'e koe ha me'a kehe 'oku ta'efakalao ia.

Tatau pe mo eni, 'a ia ko e talaatú, ko e fakamatala ko eni fekau'aki mo e me'a ko ení pea 'oku mo'oni 'aupito pe 'a e, tau pehé 'oku 'i ai 'a e tu'u laveangofua ia ko e 'uhingá pe ko e *privacy*. 'Oku 'i ai 'u *data* kehe 'i he *device* ko iá. Ka ko e fo'i *principle* tatau pē pe ko e makatu'unga tatau pe 'i he 'ave ha tohi kumi 'o talaatu pau e me'a ke kumi pea toe 'alu e tokotaha ia ko iá 'o 'ai ha me'a kehe, maumau'i leva 'e ia e hiá. Tatau tofu pe ka ko e me'a faka'ilekitulōnika eni, ko e me'a ē ke ke kumi. Ka ke toe 'alu koe 'o to'o ha me'a kehe, 'e tautea'i koe ia ai. Ko e anga pe e fie tokoni Sea, ko u tui na'e 'osi fai pe talanoa heni ki he Komiti Laó. Pea na'e fakama'ala'ala pe mo e 'Ateni Senialé fekau'aki pea mo e poini ko ení Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4 me'a mai.

Tokanga Tongatapu 4 pe 'oku 'i ai ha tu'utu'uni ke faka'auha ha ngaahi fakamatala kuo 'osi fakahoko e ngāue ki ai

Mateni Tapueluelu: Sea, fakamālō pe ka ko u toe kole pe Sea ke ki'i fakahoko mai ange, tau pehē 'i he peesi kupu 23(A) 'o e Lao ko ení Sea. 'A ia 'okú ne hanga ai 'o foaki e mafai ki ha 'Ofisa Polisi ke kole ki he Fakamaau Polisi pe ko e Fakamaau'anga Lahí ke to'o ko ē ngaahi fakamatala pehé ni.

Sea lolotonga 'eku kei 'i he lakanga ko ení na'e fakahū ange ki'i *regulation* ki he motu'á ni ke ...

<006>

Taimi: 1430-1435

Mateni Tapueluelu: ... hanga ha polisi 'o kole ki he Fakamaau'anga Polisi pe Fakamaau'anga Lahi ke me'a ko eni fekau'aki mo e telefoni hono to'o ko ē fakamatala ki he telefoni Sea. Kolosi kula pe 'e au ia 'a e Fakamaau'anga Polisi Sea. Nau fekau 'e au ke 'ave ki he Fakamaau'anga Lahi ke mahino 'oku mamafa tukituki, kau ai e kole he matapā 'oku fu'u 'ata'atā Sea Kae lava ke monitoa mo'oni ko e 'uhinga ko e *privacy* 'o e kakai.

Ko e ngaahi fakamatala ko ena 'oku 'asi mei he *a* ki he *c* 'e lava to'o. 'Oku ai ha founga 'e lava tu'utu'uni ke faka'auha 'o ka 'osi ha ngāue ki ha keisi? Pea 'osi ange tau pehē 'oku to'o kakato atu e 'u fakamatala mei he *laptop* pe ko e *computer* pea 'osi ange ko e ki'i peseti pe 'e 5 'oku kaunga tonu pea ko e toenga, 'oku ai ha tu'utu'uni ke faka'auha ia 'o fakapapau'i 'oku 'ikai ke toe tauhi 'i he pule mo e malumalu 'o e Potungāue Polisi? Ke na'a 'ohovale 'oku fofonga valea e kau ma'u mafai totonu kae mama ki tu'a kae faka'auha. 'O hangē ko e ngaahi koloa ni'ihi 'oku tu'utu'uni ke faka'auha Sea ke tokoni mai ai pe Pule'anga ai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Palēmia 'o Tonga me'a mai.

Tali 'Eiki Palēmiá fekau'aki mo e kaveinga 'oku tokanga ki ai Tongatapu 4

'Eiki Palēmia: Sea, mālō. Mahino 'aupito pe 'a e hangē ko e me'a ko eni 'a e, hangē ko 'eku fakamatala 'anenai Sea. 'O kapau 'e 'alu atu e Polisi ko ha 'ane toki kumi ki ha fale faito'o konatapu ka 'oku ai ha la'itā hūfanga he fakatapu, 'ū la'itā fakalielia. Mahino pe ia ko e me'a ko ē 'oku 'alu ki ai ko e faito'o konatapu. 'A ia ko e, ko e *example* ko ē pe ko e me'a na'e fakahoko'aki ko ē 'e he Fakafofonga, 'alu atu ia ke kumi ha *data* ha 'imeili pe ko ha *text* ha tokotaha mo ha taha tila mo e 'u alā me'a pehē kae ma'u hake ai ha la'itā ia. Ko e anga pē 'eku fakafuofua ko e *principal* tatau 'e ngāue'aki ko 'ene me'a ē na'e 'atu ngofua ki ai.

Kae lava pe Fakafofonga ke u toe *confirm* mai pē pe ko e hā ka ko u 'ilo pe 'e au na'e 'asi ho'omou lipooti, na'e fai e tālanga fai e feme'a'aki ki he natula pehē 'a e *privacy* mo e me'a 'oku mahu'inga 'aupito pe ia. Ka ko e anga pe 'eku fakatātā'aki 'i he *real world* 'i he *practice* 'o e me'a 'oku ngāue'aki he taimi ni, 'o kapau ko e me'a ē ke ke 'alu ki ai 'omai ho fakangofua mei he Fakamaau'anga ko e me'a pe ko ia 'oku tonu ke ke 'alu ki ai he. Ka ko e 'ikai lava pe 'o toe *seek* pe ha toe *view* kehe ka 'oku sai pe ko e Sea ena e Komiti Lao pe na'e fai ha feme'a'aki ki ai, mālō Sea.

Fiema'u fakama'ala'ala mei he Sea Komiti Laó pe ko e mo'oni toe fiema'u ha Lao kehe ke fa'u mai 'amui ke ne malu'i e kakai

Mateni Tapueluelu: Sea faka'osi atu pe. Ko e fakamālō pe ki he 'Eiki Palēmia ka ko e motu'a ni foki 'oku 'ikai ke u kau au he Komiti Lao Sea. Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku ou fai ai 'a e fakafehu'i. Kapau nau kau au ai mahalo kuo ma'u au ia ha maama tatau pe. Ka ko u kole pe mu'a ki he Sea ko ē Komiti Lao Sea, pe ko e mo'oni na'e 'ohake ai 'e toe fiema'u ha Lao kehe ia ke fa'u mai 'amui ke ne fai e malu'i ko eni 'o e kakai, kakai ko e 'oku to'o mei ai 'a e ngaahi fakamatala ke malu'i kinautolu? Pe 'oku tonu 'a 'eku ma'u ko ā, mālō Sea.

Tali 'Eua 11 ka ko e Sea Komiti Laó ki he kaveinga tokanga ki ai Tongatapu 4

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e me'a ko eni 'oku fai ki ai tālānga Sea na'e tokanga lahi ki ai e Komiti he na'e 'ikai foki ke kau ia 'i he fokotu'utu'u mai ko eni 'o e Lao Fakaangaanga ko eni. Na'e 'ikai ke 'i ai ha fokotu'utu'u mai ia ki he isiū ko eni ke ai ha malu'i 'o ha me'a kuo sio ki ai e kau Polisi ia 'o ma'u ha fakamatala ia 'oku 'ikai ke ai ha'ane kaunga 'ana ia mo e me'a ko eni 'oku fakangofua ko eni 'e he Lao.

Pea ko e anga eni ko ē 'a e fale'i mai ki he komiti 'uluaki, ko e kau polisi kau 'Ofisa Polisi ko e kau ngāue faka-Pule'anga. Pea 'oku 'i ai 'a e Lao ko e *Official Secrets Act*. 'A ia ko e Lao ia ko ē ke tauhi e ngaahi me'a fakapulipuli ko ē 'a e Pule'anga. 'Oku fuakava ki ai 'a e tokotaha kotoa pe 'o kau ai 'a e kau 'Ofisa Polisi.

Pea ko hono 2, 'oku 'i ai pe pea mo e fuakava 'a e mātu'a ko ena 'oku faifatongia he Potungāue Polisi ke tauhi 'a e ngaahi fakamatala fakapulipuli. 'A ia ko e fale'i ia ko ē na'e 'omai pea na'e 'ikai ke mau pehē ke fai ha fokotu'utu'u mai ia. He 'oku 'ikai foki ko ha mau fatongia ke mau toe hanga mautolu 'o fakalahi ha Lao 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'anga pe ko ha taha fakataha he kau Mēmipa.

Ka na'a mau tukuange pe ke 'omai pe ki he Fale ni ke fai ha sio ki ai Sea, koe'uhi ko e isiū lahi 'aupito 'aupito eni ia. Ko e fanga ki'i fonua iiki 'o hangē ko tautolu 'a Tonga ni, ko e me'a foki eni ko e *issue* ko eni 'a e *privacy* ko e me'a muli foki. Ko e Tonga ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane me'a fakapulipuli foki ia 'a'ana. Ka 'oku 'alu foki e tekinolosia mo e ngāue 'oku tau fai he taimi ni, 'o a'u ia ki he tu'unga kuo fiema'u ke fakapulipuli ha ngaahi me'a ia. Ka na'e tuku mai pe ki he Fale ni pe ko e hā 'ene fakakaukau lelei taha pe 'oku fiema'u ke fai mo tau 'ai he taimi ni ha malu'i. He koe'uhi Sea 'oku 'ikai ke lava ha taha ia 'o pule ki ha taha ...

<007>

Taimi: 1435-1440

Taniela Fusimālohi: ... ha'ane fakamatala 'e ia ha me'a 'i ha fa'ahinga feitu'u pē. Ka koe'uhi ko e fa'ahinga sipinga ko ia 'o e tufaki fakamatala he 'aho ni, 'i he *social media* pea mo e hā fua e ngaahi founa ko ia 'oku vave 'aupito 'a e 'alu ha fakamatala ia 'oku fakapulipuli 'o fekau'aki mo ha taha.

Kapau te ke me'a pē koe Sea ko he *social media* tautefito ki he *Facebook*. Ko e me'a ko ē ko ē na'e fiema'u ke fakapulipuli kuo lele mai ia ai. Pea 'oku a'u pē fakamatala fakapulipuli ia 'e ni'ihi kuo a'u mai ia kia mautolu 'i he tufa. Na'e 'ikai ke kole ia 'emautolu kae a'u mai e tufa ia kia mautolu. A'u mai ki he kau Fakafofonga ko ē 'a e me'a ia na'e 'uhinga 'a e lao ki ai lao ko ē ke ne hanga 'o malu'i.

Ko ē kuo *fail* e *Official Secrets Act* ia mo e ngaahi fuakava, ke malu'i 'a e fakamatala ko ē 'oku 'ikai ko ē 'oku fakapulipuli ko ē 'ikai tonu ke tuku mai. Ko e me'a 'oku tu'u lavea ngofua ai eni Sea, ko 'e te taautaha pē ko e *privacy* 'a e me'a pē ia 'a 'ata fakaekita pē ia pē 'oku lelei pē 'oku kovi, ka ko e me'a fakaekita pē, ko ia 'oku 'ikai lava 'o malu'i. 'Oku ai pē 'a e ngaahi me'a ia fakaekita 'oku lava pē ia tukuange atu ha fakamatala ki ha'ate pa'anga 'oku 'i he pangikē. Mo'oni pē ia, ka 'oku ai 'a e fanga ki'i me'a ia ko e fakapulipuli fakataautaha.

Fakamahino 'Eiki Palēmiá 'oku malu'i pē totonu 'a e kakai he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē na'a ma'u hala 'a e kakai 'oku nau fanongo mai ki he talanoa. 'Oku malu'i na'a ku toki 'osi fakahoko atu Fakafofonga. 'O kapau leva 'oku 'ikai ke ke fai 'a e me'a ko ia fakatatau ki he *warrant* pē ko e tohi kumi 'oku 'atu, 'oku 'ikai leva ke fakalao ia. Hangē ko e, 'a ia ko e malu'i ia pea kapau leva 'oku ke fai pehē te ke ala mo'ua, kae 'oua 'e pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a malu'i.

He 'oku mahino pē hangē pē ko ē ko e kupu 4 'oku 'oatu ai, pau ke mahino 'a e feitu'u 'oku fai ai e kumi ko e hā 'a e me'a 'oku kumi ki ai mo e 'u me'a pehē. Ko ha me'a kehe mei ai 'oku 'ikai ke kau ia hono fakangofua'i atu. 'A ia leva 'oku 'ikai leva ke 'i ai ha totonu ia ki ai 'o kapau na'e 'ikai ke fakangofua'i atu. Mālō 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia 'Eiki Sea ko e 'uhinga foki eni ia, neongo 'a e fuakava ia mo e lao kae luelue atu pē ha 'ofisa polisi ia ki he faikava, 'o talanoa ia ai. Pē lolotonga pē ha ma'u ha'ane fo'i pia hangē ko e fakatapu 'i ha pā, fai atu e vāvā ia 'i he fo'i me'a ko ia, 'o ha'u mei ai 'a e ngaahi talanoa ia 'o 'alu 'o hoko ia 'o ne maumau'i. 'E maumau e me'a lahi ia hē Sea, 'e a'u ia ki he lēvolo e fakataautaha mo e fakafānili mo e ngaahi lēvolo ko ia faka-siasi mo e ngaahi me'a pehē. Ha hū mai ha ngaahi talanoa ia mei he loto'ā na'e tonu ke malu'i pē ai 'a e ngaahi fakamatala ka ko ē kuo mama ia ki tu'a.

Ko e me'a lahi pē ia Sea na'e tokanga ki ai e komiti, ke tuku mai ki he Fale ni ke fai 'ene fakakaukau lelei taha. Pē ko e hā 'a e malu'i 'e fai, pe 'e fai he taimi ni he lao, pē te tau falala pē ki he ngaahi fuakava. Ka ko ē 'oku ai pē ngaahi fakamo'oni ia, neongo 'a e ngaahi fuakava ka 'oku kei ha'u pē ngaahi me'a ia.

'Eiki Palēmia: Ko 'eku ki'i fehu'i ange pē 'a'aku 'e ...

Taniela Fusimālohi: Pea ko e *Official Secrets Acts* foki ia Sea na'e taumu'a pē ia ki ha ngaahi fakamatala fakatekinikale ka ko ē foki ia ko e fakamatala *personal*.

'Eiki Palēmia: 'E Sea sai pē ka u ki'i ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Ki'i fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Ko 'e te fanongo pē 'oku ai ha taha he Fale ni kuo me'a mai, ki'i fakalongolongo hifo ka tau...

Taniela Fusimālohi: Kātaki ‘ikai ke u, mahalo na’e ...

'Eiki Palēmia: Ko e *Official Secrets Act* ‘a e *information* ia mo e me’a Sea, ‘i he taimi ko ia te ke *present* ai ha’o me’a ke ke kumi, ‘ai ha tohi kumi pē ko e ‘ai ke fakaava ha *device* pē me’a, kuo pau ke *take into account* mo fakakaukau’i ‘e he Fakamaau pē ko e fakamatala ko eni pē ‘ikai ‘oku *official* pē ‘ikai. ‘Oku hanga ‘e he malu’i ‘o e fo’i lao ko ia ‘o ta’ofi pē ‘ikai.

‘Oku kau kātōa ia he ngaahi me’a te ne hanga ‘o, ka ko e anga pē ‘o e fakatalanoa Sea, ‘oku ‘asi he *Criminal Act* ia ‘a e me’a ko ē kapau ‘oku ‘ave ha *warrant* pea ‘ikai ke fai ki ai kae fai ha me’a kehe. Me’apango ‘a e tama ia ko ena na’e ‘alu ‘o faikava mo me’a mahalo ‘oku tonu ke vakai’i ia ke lāunga’i. Ka ko e ‘uhinga ia ko e ngaahi malu’i ia he ko e ‘uhinga ia ‘oku pehē, fa’u mai ai pē ‘a e tohi kumi, ko ē me’a ē ke ke ‘ai ē. Ka toe ‘i ai ha me’a kehe, ‘e mahino leva ia ‘oku ne maumau’i ‘e ia ‘a e tohi fekau na’e ‘omai ‘aki.

‘Oku ou tui ‘oku tau talu eni e ta’u eni ‘e mahalo ‘e 50 ‘etau ngāue’aki ‘a e tohi kumi ko ia ‘i he’etau lao ‘ikai ke faka’ilekitulōnika. Ka ke ‘alu hangē ko ‘eku lau, ka te hū atu ha fale ko e kumi ha faito’o konatapu, ‘oku ai ‘a e la’i ‘ata ia mo e me’a ko eni, ko e nofo pē koe he me’a ko ia na’e fakangofua atu ‘e he Fakamaau. Ko e fo’ou pē ia ko ‘etau *idea* ko eni ngāue’aki e *device*.

He ko e me’a leva ‘e taha, pea kapau leva ‘e ‘ikai, pea ‘e fēfē leva. ‘Alu atu pē koe ke kumi ha *email* ‘a ha taha loka ‘e he tama ia ko ia ‘ikai ke ke ilo ‘e koe ‘a e *password* pea ‘ikai leva ke ke ‘ilo ‘e koe ko hai na’e fetu’utaki mo ia ki hono alea’i ‘a e fo’i *dealer* ko ia. ‘A ia ko e ‘uhinga pē ke fuatautau he ko e anga ia e fakakaukau ‘a e Pule’anga ‘oku malu’i ia ‘i honau *deal* pea mo e tohi fekau. Pau ke nofo pē ‘i he fekau na’e tali he Tu’i Fakamaau. Ko ho’o mavahe pē mei ai ‘oku ‘ikai ke fakalao ia fakatatau ki he tohi fekau. Mālō 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. ‘Oku mahino pē ‘a e fakama’ala’ala ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ...

<004>

Taimi: 1440-1445

Taniela Fusimālohi: ... ‘e fehalaaki mo e laó. Ka kia au ia he anga ‘eku ongo’i Sea mahalo ‘oku sai ange pē sinakí ‘i ha toki hoko ha me’a pea tau toki feinga ke tātāpuni ka kuo ai ha maumau lahi ia kuo hoko. Ka u tuku atu pē au ia ki he Fale pē ko e hā ‘ene, ‘ene fakakaukau he ‘oku ‘i ai mo e ki’i me’a kehe ia ‘oku ou fie lave au ia ki ai he faka’uhinga’i lea ‘ene tōkehekehe mo e lao fo’ou ko eni ‘oku ‘omai. Ka te u ki’i ngata pē hē kapau ‘e ‘ikai pea u hoko atu ki he ki’i me’a ko ia.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai he faka’uhinga lea ko e hā e me’a ‘oku ke tokanga ki ai he faka’uhinga lea?

Tokanga ‘Eua 11 fekau’aki mo e kehekehe ngaahi faka’uhinga lea ‘i he Lao Fika 8/2024 – Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia Komipiuta 2024

Taniela Fusimālohi: ‘A ia na’e toki fakahū mai foki Sea ‘a e, ‘a e lao fo’ou ia ‘i he Pule’anga ‘a ia ko e Lao Fika 8 ē. ‘A ia ‘oku ‘i ai e ngaahi faka’uhinga’i lea ai. Ko e fokotu’utu’u fo’ou ko eni ko ē ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni ‘oku ‘i ai mo ‘ene faka’uhinga’i lea ē. Pea kapau ‘e

‘ai hake pē kalake ‘a e ‘a e faka’uhinga’i lea ko ē he lao motu’a ‘oku ‘i ai ‘enau ki’i tōkehekehe ‘a nautolu. Na’e ‘ikai foki ke ‘i ai ha faingamālie e komiti ia ke *harmonize* pē ‘ai fakataha e ‘ū me’a ni he ko e lao ia ko eni na’e tōki fakahū mai pē foki ia ke tukuhifo ki he komiti.

‘A ia ko e ngaahi faka’uhinga’i lea ‘e ono ‘oku ha’u ia mo e Lao Fakaangaanga ko eni pea ko ‘eku vakai hifo ko ē ki he ngaahi faka’uhinga’i lea ko ē ‘i he lao fo’ou ko eni ‘oku ‘omai ‘oku nau tōkehekehe ‘a e fakalea.

‘A ia ko e ‘uluaki, “founga fakakomipiuta” ‘oku talamai ke ‘alu ki he lao motu’a ‘o sio ki ai pea ko e fakahoa ko ē ‘o e faka’uhinga’i lea ‘o e founga fakakomipiuta ‘oku kehe ‘a e lao motu’a ia ‘ene fakalea mo e fakalea ‘a e lao fo’ou. Ko ‘eku ‘ai pē ko e fakatātā, kapau te tau sio ki he founga fakakomipiuta pea mo hono, mo hono faka’uhinga’i. ‘A ia ko e fo’i lea ko ē ko e “founga fakakomipiuta” kapau ‘e ‘ai hake lao motu’a lao pē ko ē he taimi ni ‘oku lolotonga tu’u ‘o fakahoa ia pea mo e ‘uhinga’i lea ko ē ‘o e lao ko ē he, ‘a ia ko e Lao Fika 14 ko ē na’e ‘omai kātaki Fika 8 ē Lao Fakaangaanga. ‘A ia ko e lao fo’ou ia ‘e *repeal* e lao motu’a ia kae ngāue’aki e lao fo’ou. ‘Oku ‘i ai e ngaahi faka’uhinga lea ia ‘oku ‘ikai ke tataua ia mo e faka’uhinga’i lea ‘oku ‘omai ko ē ‘i he lao ko eni.

‘A ia ko e lao foki ko eni ko hono fai e *amendment* ‘i he lao lolotonga ka ‘e tamate’i foki ia kae ngāue’aki e lao fo’ou ia ko ē. Pea ko e fakahoa ko ē ‘o e faka’uhinga’i lea ‘oku ki’i tō kehekehe ‘a ia ko ‘eku ‘uhinga ia. Pē ko e hā leva e tūkunga ko ia he koe’uhí ka tamate’i e lao motu’a ‘oku ‘asi he faka’uhinga’i lea ia ke ‘alu ia ki ai ka ‘oku ‘ikai ke toe ai ha lao pehē ko e lao fo’ou eni ia. Pea ko ‘etau ha’u ko ē ki he faka’uhinga’i lea ko ē ‘o e lao fo’ou ‘oku kehe ia mei he me’a ko eni ‘oku fokotu’utu’u mai ‘i he Lao Fakaangaanga ko eni. ‘A ia ko e taha pē ena ‘eku fakatātā ‘a e fo’i lea ko ē ko e founga fakakomipiuta. ‘Oku kehekehe ‘a e lao ko ē ‘i he taimi ni mo e lao fo’ou ko ē ‘oku ‘omai ‘i he fo’i lea ko ia ko e fakamatala fakakomipiuta.

Tali 'Eiki Palēmiá fekau’aki mo e kaveinga tokanga ki ai ‘a ‘Eua 11 ki he kehekehe ngaahi faka’uhinga’i leá

'Eiki Palēmia: Sai pē ke ki’i tokoni Sea ko e nau, nau fakatokanga’i hifo ‘e au e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a e ‘a e Fakafounga ‘Eua. Ka na’e ‘asi pē foki ai ho’omou ‘i ho’omou liliu ko eni ‘i he lipooti ko ia pea toe liliu ‘i ha feitu’u pē ‘i he ngaahi lao ‘oku ‘asi ai mei he sisitemi komipiuta ki he founga komipiuta. ‘A ia ‘o hangē leva ia *consequential* leva ia ko e tali pē ko ia ko e kātōa pē ha me’a ‘oku ‘asi ai e sisitemi komipiuta ‘oku liliu ‘aki ia e me’a ko ena na’a ke me’a ‘aki ko e founga fakakomipiuta.

Ka ko e me’apango pē ko e ko e lao ia ‘a e tōki ha’u ‘a mui ‘oku ke me’a ki ai ka ko e ko u manatu’i pē au na’e ‘asi hake ‘i ho’omou ‘i he lipooti ‘a e ka toe ‘asi ha feitu’u pea liliu ki he fo’i *definition* ko ē. ‘A ia ‘o *even* kapau ‘e tali eni ia ‘e pau leva ke ‘i ai e *consequential* ia ko e ‘uhinga he ‘oku ke tali mai ho’omou komiti ‘a e tali kapau ‘e tali ‘e he Fale ni ‘a e fo’i lao ko ia, ko e kātōa kōtoā pē e me’a ‘oku ‘asi ai e sisitemi komipiuta ‘e liliu ia ‘o founga komipiuta ‘o hangē ko ē ko ho’omou fokotu’u. Ko e anga pē e fie tokoni atu pē Fakafounga mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ‘io ‘oku mahino ‘a e me’a ko eni ‘oku fakama’ala’ala mai he ‘Eiki Palēmia ko ‘eku ‘ohake pē ‘a’aku ia koe’uhí ko e kaha’u. He koe’uhí na’e ‘ikai ke ‘i ai ha ‘amanaki ia te u sio au he lao fo’ou ko eni ‘oku ‘omai ko eni ka kapau ko e founga ngāue ē ka tali e Lao Fakaangaanga ko eni te tau hanga ‘o *amend* ‘aki ia ‘a e lao lolotonga pea ka ha’u leva e lao fo’ou ‘e tamate’i leva e lao motu’a ia pea tau ngāue kātōa ‘aki leva ‘a e lao fo’ou.

Pea ko u hanga pē au ‘o ‘ohake he taimi ni pē ko e hā ha fa’ahinga fehalaaki ia ‘e hoko pē ko ha fa’ahinga me’a ka ko ē kuo ne fakahinohino mai pē ta ‘e pule leva e lao ko ē ko ē ‘o e taimi ko ia ‘oku hā aí. Ka ko ‘ene a’u ko ē ki hē ‘oku, ko e ko e hia mamafa ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia he lao ...

<005>

Taimi: 1445-1450

Taniela Fusimālohi: ... fo’ou, ‘a e fo’i, ngaahi lea ko iá. Pea kapau ko e founhá pe eni ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Taniela Fusimālohi: Kapau ko e founhá pe ē ia pea ‘oku *safe* pe ia he ‘ikai ke tau toe foki ‘amui ‘o toe fai ha toe *amend* fo’ou ‘o e lao fo’ou ko ē ‘oku nau ‘omaí pea faka’ofa’ofa. Pea kapau ko e, ko ia pe, pea ko e me’a pe ia nau tokanga au ia ki aí ke *consistent* pe mo tatau ‘a e me’a te tau ngāue’aki he kaha’ú. Koe’uhí ko e lao fo’ou ko ē ‘oku te’eki ai ke fai ha sio ia ki ai ‘a e komiti.

Kole 'Eiki Palēmiá ke fakatokanga'i he Komiti Laó 'a e kaveinga ne 'ohake 'Eua 11 fekau'aki mo e kehekehe ngaahi faka'uhinga'i lea he feme'a'aki Komiti he laó

'Eiki Palēmia: Sea ‘oku ou pou pou atu pe ke fakatokanga’i ‘e he Komiti Laó ‘a e fo’i kongá ko iá he taimi ko ē te nau fai ai ‘enau feme’a’aki ki he lao ko ena ‘oku fo’ou ‘oku tuku atu ko ē kia nautolú. Ko e ‘uhingá pe hangē ko e me’a ‘a e Fakafofongá ke *consistent* pe ko e hā e *definition* ko ē pe ko e hā ‘a e fakamatala’i ‘o e fanga fo’i lea tautefito ki he ngaahi lea fakatekinikalé, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘i ai ha pou pou ki ai, Mālō.

(Pou pou)

'Aisake Eke: Sea, tapu mo e Feitu’u na mo e Komiti Kakatō Sea, ko u ki’i hoha’a pe au ia ‘i he’etau founhá fa’u laó. Na’á ku, ko u tui au na’e mahu’inga ia na’e ‘osi mea’i pe ‘a e fa’u lao ko eni ko ē na’e ‘i ai e ‘ū tafa’aki ‘oku ‘i ai e hoha’a. Hangē ko eni ko e tafa’aki ko eni ‘o e malu’i ko eni ‘o kinautolu ko eni ‘oku ‘o e kakai ko eni te nau ngāue’aki. Pea ‘ikai ngata ai kapau ‘e ‘alu e ‘Ofisa Polisi’ ‘o maumau’i ‘o ngāue hala’aki. ‘Oku ‘ikai ha tautea ia ‘e ‘asi hē pea ‘ikai ngata ai kapau ‘e ‘alu ‘o maumau ‘ete *laptop*, ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia pe ko e hā ha me’a.

‘Oku ‘i ai e malu’i ia kapau te ke tautea, ‘oku tautea koe kapau ‘ikai te ke ha’u ‘o pou pou ngāue’aki eni. Ka ko e tafa’aki ko ē kakaí ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha malu’i ia ‘i hē, pea ko ia ‘oku ou pehē ‘e au na’e tonu ke fakapotopoto e lao ko ení, mai kátoa ia ko e fo’i *package*. Te tau ongo’i ko ē ‘osi ko ení tau ‘osi ‘i ai kátoa. He ka tali eni, ‘e toe, manatu’i ‘e ‘alu e tokangá ia ki he me’a kehe pea te tau tali tautolu ki he ngaahi me’a ko iá ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke u ki’i tokoni atu pe ki he Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Tali pe ‘e he Feitu’u na e tokoní.

'Aisake Eke: Mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai ‘Eiki Minisitā Leipa.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu pe mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō. Sea ‘oku kau pe motu’á ni ‘i he Komiti Laó pea ko e ‘isiu ko ē na’e ‘ohaké hangē ko e me’a na’e me’a ki ai e Fakafofonga Fika 11 ‘o ‘Euá. ‘Oku ‘i ai pe ngaahi lao ia ‘oku fekaukau’aki mo ‘ene malu’i e totonu ‘a e kakaí.

Ko e fakatātā pe ki ai ki he Lao Polisí, ‘a ia ko e *Police Act* ko eni ‘o e 2010. Ko e kupu 112 ‘okú ne tu’utu’uni pau mai pe ‘e ia ‘a e foaki ko ē ‘a e ngaahi *warrant* pe ko e ngaahi fakamafai ‘e he Fakamaau’angá. Pea ko e kupu si’i (b) leva ‘oku ‘i ai ‘a e tu’unga ‘a ia ‘e malava ke uesia ha fakapulipuli ‘a ha taha ‘oku ‘ikai ke kaunga ki he ngaahi hia ko ení.

Ko e lao ko ē ki he, mea’i pe ‘e he ‘Eiki Minisitā Mo’uí, Lao ko ē ki he Ngāue ko ē ‘a e kau Toketā mo e kau Neesí, ‘oku ‘i ai pe mo e malu’i ai ‘a e ngaahi fakapulipuli ko ē ki he kakaí. Lao Hiá ‘a e *Criminal Offences Act* ‘oku ‘i ai pe mo e ngaahi malu’i. Ko e lao kotoa pe ‘i he tu’unga ngāue fakapolofesinalé tukukehe ange ngaahi tu’utu’uni ngāue fakapotungāue mo fakakautahá ‘oku ‘i ai e ngaahi malu’i ko ení.

Ka ko e fekau’aki ko ē mo e lao ko ení ki he ngaahi, ki he pule’i e faito’o ta’efakalaó. Ko e Lao Polisí ‘okú ne *cover* kotoa pe ‘e ia ‘a e mafai ‘oku ‘oange ki he Fakamaau, ‘e he Fakamaau pe ko e Fakamaau Polisí ke fai’aki ko ē ngaahi kumi koloa pe ko ‘enau ala ki ha koloa ‘a ha kakaí. Pea ‘oku ‘ikai, he ‘ikai ke toe malava ia ke liliu e Lao Polisí ia he ko hono ‘uhingá ‘oku, na’e fa’u pe ia he ‘ata fālahi ke ne hanga ‘o *cover* e ngaahi me’a faka’ilekitulōnika mo e ngaahi me’a fakakomipiuta.

‘Oku ‘i he mafai ‘o e Fakamaau’angá ke ne hanga ‘o ‘isiu ha *warrant* pe ko ha kumi ke fai’aki ha kumi ha ngaahi hia. Ka ‘i he fakapotopoto ‘a ‘ene fakakaukau’aki he ‘ikai ke uesia ai ‘a e totonu pe ko e *privacy* fakapulipuli ‘a kinautolu ko eni ko ē ‘e uesia ‘i he ngāue ko ení.

Ko e poini ‘e taha ‘oku mahu’inga heni Sea ko ‘etau *speculate* pe foki ‘etautolu mo tau hu’uhu’u ‘o pehē te ne tala. ‘Oku ‘alu e tama polisí ‘o talanoa, ‘oku ‘alu ‘o tukuange ki he kakaí. Ko e anga ē ‘etau hu’uhu’ú mo ‘etau fakakaukau’aki ka ‘oku ‘osi talamai pe ‘e he Laó ia e ngaahi me’a ko ē ke malu’i’akí. Pea kapau ‘okú ne tala pea puke ‘o faka’ilo.

Ka ko e ‘isiu ia ko ení hangē ko e me’a na’e me’a ki ai e Fakafofonga ‘Eua 11, na’e ‘ohake pe ‘e he Komiti Laó. Pea ko e me’a na’e ngata ki ai ‘emau, ‘i ai pe mo e ‘Ateni Senialé he ngaahi fakatahá he ‘oku ‘osi ‘i ai pe ngaahi lao ia he fonuá ni ‘okú ne hanga ‘o malu’i. Pea ko e fakatātā fika ‘uluaki pe ai tukukehe ange e Lao Polisí. Ko e ngāue ko ē ‘a e kau toketā mo e kau neesí ki ha mahaki hangē ko e fakatápú mo hono ngaahi fakapulipuli ‘oku ‘ikai ke ngofua ke nau fakamatala, te nau lea.

Ko e Lao ko ē ki he Kau Ngāue Fakalaó pe ko e Kau Loeá ko e me’a tatau ‘oku tu’utu’uni ‘e he laó. Ka ‘o kapau ‘oku mo talanoa mo ha loea pea ‘oatu ‘e he tokotaha ko ē ‘e he *client* ‘a e kātōa e ngaahi fakapulipuli fekau’aki mo ia mo ha taha ‘okú ne ‘ilo, ‘oku tapuhā he lao ko ē ki he loeá ki he loea ko iá ke ne fakamatala ki ha taha. Me’a tatau pe mo e lao ko ení Sea. ‘A ia ‘oku tui e motu’á ni ko e lao ko ē hotau fonuá ni mo ‘etau founa fa’u laó ‘oku kei malu pe ia. Pea ko e ngaahi lao fekau’aki ‘okú ne kei hanga pe ‘o malu’i ‘a e ngaahi totonu ‘a e kakaí, mālo Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki koe'uhí ko 'etau taimí, tau ki'i mālōlō ē.

(Na'e mālōlō 'a e Falé.)

<006>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le'o: Me'a mai Sea Komiti Kakatō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki, hoko atu feme'a'aki ki he Lao ko eni. Fakamanatu atu pe ko e Lao ko eni ko e Lao e Pule'anga 'osi 'i he Komiti Lao. Pea 'oku ai pe ngaahi me'a kuo fakatokanga'i he kau Mēmipa fekau'aki mo e faka'uhinga lea. Ka ko u fie fakamanatu atu pe kau Mēmipa ko e faka'uhinga lea kuo pau pe ke fakatonutonu kotoa 'omi ki Fale ni. 'O hangē ko ia kapau 'e tali e fo'i Lao ko eni. Ka ko u pehē mu'a 'ai mu'a 'a Tongatapu 4 'oku ai ha me'a te ke tokanga ki ai me'a mai.

Tokanga Tongatapu 4 ke fakapapau'i ko e naunau mo e koloa ni'ihi 'e puke ki ha hia 'oku malu

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato 'e Sea, te u feinga pe ke nounou. Ko e poini foki 'oku mau feinga atu ki ai Sea ke fakapapau'i 'oku ai ha kupu 'e lava ke malu'i ai 'a e koloa 'o e ni'ihi ko eni 'a eni ka tau tali eni 'a e 'atā leva ia ke puke 'enau ngaahi koloa faka'elekitulōnika 'e 'Eiki Sea.

Pea me'a mai 'a e 'Eiki Hou'eiki Pule'anga Sea fekau'aki pea mo e ngaahi malu'i 'oku 'omai 'i he Lao 'a e Polisi Tonga he taimi 'oku puke ai ha koloa pe ko e *search warrant* Sea pea 'oku ou faka'apa'apa pe au 'oku mo'oni 'aupito eni. Ka ko 'eku kole pe he Hou'eiki ko e, ko e ngaahi, ko e Lao ia ko ia kamata Sea 'i he kupu 102 'a ia ko e 102 'o fai hifo ai e Lao Polisi, 102 'alu hifo ai ki he 112 'oku foaki ai e mafai ko ē ki he tohi kumi koloa pe ko e *warrant*. 'A ia 'oku pehē, 'oku ai e malu'i ko ē 'o e kakai.

Ko e mo'oni pe ia ka ko e ngaahi kupu ia ko eni tautefito ki he kupu 112 'oku ne hanga 'o 'omai 'a e founa 'oku lava ai e Sea 'o *apply* ai e tohi kumi koloa pe ko e *warrant* 'a ia ko e ngaahi sitepu pe ia. Ke, ko e me'a ko ia 'oku mau tokanga atu mautolu ki ai ke fakapapau'i ko e naunau mo e koloa 'a e ni'ihi ko ē 'e puke 'e fakapapau'i 'oku malu pea ko e me'a pe ko ē 'oku kau ki he kumi 'o e tohi kumi koloa ko ia pe 'e ngāue'aki pea ko e toenga 'e fakafoki pe ko hono faka'auha pe ko e hā ha founa 'e malu'i ko e *privacy* ia 'a e tokotaha ko ia.

Pea te u 'oatu ha ngaahi fakatātā 'e Hou'eiki. Ko e kupu kapau te tau pehē 'i he Lao ko eni 'a e Polisi kamata pe foaki mafai ia Sea he vahe 6 ko e Lao 'a e Polisi. Ko e 'u mafai, mafai ke puke, mafai he vahe 7, vahe 8, vahe 9 ko e 'u mafai kātōa ia. A'u hifo ai pe ia ki he nau ki he sekisoni 174, 'alu hifo mu'a sekisoni 174 'osi hono foaki e ngaahi mafai pea a'u ki he kupu 174. 'Oku malu'i ai e kau 'Ofisa Polisi ia 'e Hou'eiki. Kuo pau 'e 'ikai ala mo'ua ha 'Ofisa Polisi pe 'Ofisa Ma'u Mafai ki ha ngaahi fakatonutonu ki ha maumau pe lavea na'e fakatupunga 'i ha'ane ngāue'aki hono ngaahi mafai. Ko e ki'i me'a pehē 'oku mau tokanga ki ai.

Sai te u taki mai homou tokanga ki he Lao lolotonga ko eni ko é 'oku lolotonga fai ai 'a e feme'a'aki. 'A ia ko e lao eni Sea ki he, hono ui faka-Tonga ko e Lao ki hono Pule'i 'o e

Ngaahi Faito'o Ta'efakalao 20, ko u kole mu'a ke 'ohake 'a e Tefito'i Lao mu'a he ko e fakatonutonu pe eni. 'Oku 'i ai e ngaahi 'u me'a he Tefito'i Lao Sea 'oku kaunga tonu ia ki heni. 'A ia tau pehē ko e peesi 2 kupu 28 ko e malu'i e ia 'o e kau 'ofisa.

'A ia 'oku toe tatau pe 'a e Lao Polisi ia mo e Lao ko eni ki he Faito'o Konatapu 'oku malu'i e kau 'ofisa ia ai 'a e kau Polisi, kau ai pea, ko e kupu 29 'a kupu 30 kātaki. 'A ia ko e kupu 28 kupu 30, malu'i e ma'u'anga fakamatala mei he kau 'ofisa fūfū, 'a ia ko e kau *informant* ē ia pea mo e kau *under cover*. Malu'i kotoa kinautolu ia he taimi 'oku nau fakahoko ai e ngāue ko eni Sea. Pea ko e me'a 'oku mau tokanga ki ai 'e fēfē leva ai e kakai, na'a 'oku mo'oni pe Hou'eiki Pule'anga 'oku ai e kupu heni 'oku kaunga ki hono feinga ke pule'i 'o e kakai ka 'oku mau tokanga atu Sea 'oku 'ikai ke hā kakato.

'A ia ko e kupu 37 ia e Lao Tefito ko u kole pe lava 'ohake mu'a. ...

<007>

Taimi: 1535-1540

Mateni Tapueluelu: ... 'A ia 'oku pehē ko e hia kaunoa he fakamo'oni. Ko ha taha 'oku ne kaunoa ngāue'aki to'o pē tuku atu ta'efakalao ha me'a *substance* pē me'a, *article* kuo puke pē ha sipinga 'o ia pē ko e kupu (b) kaunoa ta'efakalao pē te ne liliu kākā ha fakamo'oni hē. 'A ia ko e fo'i kupu ē 'e Hou'eiki 'oku ngāue pōpula ia 'ikai ke toe laka hake 'i he ta'u 'e 10.

Fokotu'u Tongatapu 4 ke fakakau 'a e fo'i lea ko e "tohi" he kupu 37

Ko e me'a 'oku fai ki ai e tokanga atu ia Sea ko e 'uhinga ko e fakalea e kupu ko eni 'oku natula ia ke tu'u motu'a 'a e lao. Ko u kole pē mu'a ke 'ohake e kupu 37(a) 'a ia ko ia mahalo na'e ofi taha 'oku pehē: "Kaunoa ngāue'aki ha me'a pē ko e *substance* 'a ia ko e faito'o konatapu pē *article*." 'Oku 'ikai ke fu'u tau tonu ia hē ki he ma'u'anga fakamatala Sea. Ko e me'a ia ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga ke fakapapau'i 'oku malu'i ke kau ha fakamatala kuo to'o. Ka 'ave ta'efakalao, ko e tu'u ko ha taha pē 'oku kau ai 'a e polisi ia.

Pea ko e kole Sea ko hono 'uhinga ko e Lao ko eni Tefito, kapau 'e 'ohake 'a e *interpretation* pē ko e konga ko ia kimu'a, 'oku 'asi ai 'a hono fakamatala'i 'a e konga ki he *documents* 'i he *interpretation* ia ē. 'A ia ko e *document* 'oku ne hanga 'o, ko e tohi, ko ē mālō. 'Oku 'uhinga ia, ia ai ki ha pepa pē ko ha 'alu atu ko e (A), (B) ha lau'i tā (C), ha tisi, ko 'ene kamata eni ke ha'u 'a e 'u me'a fakakomipiuta (D) ha me'a pē 'i ai 'oku ne 'oku 'oatu fakahangatonu fou 'i ha me'angāue fakamatala ki ha me'angāue pē. Ko e (E) ko ha me'a kuo ma'u mai fakahangatonu pē fou 'i ha me'angāue mei ha fakamatala kuo lekooti. 'I hono faka-Pilitānia Sea 'oku mahino ange ia ai, ko ha ngaahi *document* 'oku to'o mei ha ngaahi *device* pē ko ha me'angāue fakakomipiuta.

'A ia 'oku tonu ange ia Sea ke fakakau 'a e fo'i lea ko ia ko e "tohi" 'i he kupu 37. Ko ha taha 'oku ne hanga 'o ngāue hala'aki pea ta'efakalao ha me'a *substance* ha me'a *article* pē ko ha tohi kae lava ke ongo'i 'e he kakai 'oku malu Sea 'a e ngaahi *document*. He ko e kupu'i lao ia ko eni 'oku 'omai fakatonutonu pē ko e *amendment* ko eni Sea, 'oku 'uhinga ia ki he ngaahi 'ū me'a fakakomipiuta. Pea 'oku totonu pē ke 'oatu ha lea ko ē 'a ē 'oku lava ai ke malu'i 'a e ngaahi naunau fakakomipiuta ko ē. Ka 'ikai ko e tu'u ko ē 'a e malu'i ia, ko e malu'i pē 'a e kakai 'i he ngaahi *substance* pe ko e, tau pehē ko e faito'o konatapu ia, 'oku hanga 'e ha taha ia 'o kaiha'asi. Pē ko ha *article* pē ko ha ngaahi me'a naunau ngāue kehe ia 'oku 'ikai ke

tautonu ia 'i he *document* 'a ia 'oku faka'uhinga ia 'o kau ai 'a e fakamatala 'oku to'o mei he *device* 'o hangē ko e lao fakatonutonu 'oku 'omi ko eni Sea.

'Oku fai atu ai 'a e fokotu'u na'a laumālie lelei, kae fakakau pē ia 'i he fo'i kupu 37 pē. Ka 'ikai ia Sea ko e anga ia e ongo 'oku lahi e malu'i 'oku 'omai ki he kau 'ofisa, 'oku lahi e malu'i 'oku 'omai he ngaahi lao kehekehe, Lao Polisi mo e Lao ko eni ki he Faito'o Konatapu ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u 'i ai ha malu'i pehē ia ma'a e kakai 'Eiki Sea.

Ko e anga pē ia ki'i fakakaukau 'oku 'oatu na'a lava tokoni mai ai 'a e Hou'eiki Pule'anga, pē lava ai ke fokotu'u ā na'a ai ha taimi ke fakalelei'i mo e kupu 37 kae kakato e malu'i. Mālō 'aupito 'Eiki Sea 'e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: 'Io Sea ko 'eku ki'i tokanga pē ki he me'a ko eni na'e fehu'i ki he 'Eiki Palēmia. 'Oku mahino kia au 'a e faka'uhinga'i lea 'e pule leva 'a e faka'uhinga'i lea ko ē he lao fo'ou. Manatu'i pē Sea ko e fakatonutonu ko eni, ko e 'ai eni ia ke tau fakatonutonu 'a e lao pē ko ē he taimi ni. Ka te tau hanga foki 'etautolu ia 'o fakapekia 'aki 'a e lao fo'ou ko ē.

Ko 'eku sio ko ia ki he lao fo'ou ko ē, 'oku 'ikai ke 'i ai ha kupu 23(a) ia fo'ou ia 'i hē. 'A ia kapau leva te tau fai atu tautolu hē 'o tali ia he 'aho ni, 'o fakatonutonu 'a e lao motu'a pea fakapekia ia 'oku te'eki ai ke tau ngāue'aki 'etautolu 'a e lao fo'ou ko ē. Pea ko e fo'i ava ia 'oku ou nofo 'o sio ki ai, kuo ha'u e lao fo'ou ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakangofua ia 'o hangē ko e fakangofua 'oku tau fai he 'aho ni. Ko e 23 'oku tatau pē 23 ia he lao fo'ou mo e 23 ko ia he lao motu'a, ka 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e 23(a) ia ko ē 'oku fai ki ai 'a e talanoa he 'aho ni. 'A ia ko e 23(a) ia ko e 'ai ia ke tau hanga 'etautolu ia 'o fakatonutonu 'a e lao pē ko ē he taimi ni. Pea 'osi ko ia pea tau hanga 'etautolu ia 'o toe fakapekia. ...

<004>

Taimi: 1540-1545

Taniela Fusimālohi: ... *Repeal* ia 'e tautolu kae 'omai e fo'i lao fo'ou ko eni Fika 8 ko eni na'e 'omai ke ngāue'aki ia 'i he kaha'u. Ka ko u sio hifo au 'oku 'ikai ke 'i ai ha 23 (a) ia ai kuo ne fai e fakangofua. Pea ko e me'a ia ko u hoha'a ai ki he ki heni ...

'Eiki Palēmia: Kātaki pē Fakafofonga ko u 'ai pē au ke, 'a ia ko e 23 (a) foki ia 'i he fo'i lao kehe ia 'oku 'ikai ko e lao foki ia 'oku lolotonga fai ki ai, ko e fo'i lao ia 'e taha. Ko e 51 (a) eni ia mahalo na'e fai e feme'a'aki ki ai kapau 'oku to'o ha fakamatala pē 'e anga fēfē hono malu'i 'a e *confidentiality* 'o e fakamatala ko ia. 'Oku 'i ai pē 'ena fekaukau'aki ka ko e 'uhinga 'a'aku ia ko e fo'i lao kehe ia kae tuku pē mu'a ke u ki'i tokoni atu ki he me'a na'e tokanga ki ai 'a Tongatapu 4 Sea.

Tali 'Eiki Palēmiá ki he kaveinga ne tokanga ki ai Tongatapu 4

Fakamālō atu he ma'u faingamālie. 'Oku 'i ai 'a e, 'a e mahino ia ki he motu'a ni 'a e fiema'u pē 'e toe lava ke tau toe malu'i ange 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai tonu ke ngāue'aki 'i he tau pehē 'i ha tohi kumi. Ko ia hangē ko e angamaheni ko ē ka fai ha ngāue'aki ha fakamatala 'oku *confidential* 'oku ko e hia ia 'oku tautea'i pea 'e lava 'o 'eke fakasivile mo e 'ū alā me'a pehē he ē. Ka ko e hangē ko e tokanga ko eni 'oku 'omai pē 'e lava pē ā 'o liliu e *article* ko e tohi

ko e ‘uhinga ke *cover* kātoa ai ‘a e ‘ū me’a ko ena ‘i hono *define* ko ē, ‘alu hake ange ki he ki he kupu ko eni 37 na’e ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofonga kātaki. ‘A ia ko e ki’i kātaki pē pea toe ‘ai hake mu’a ‘a e fakapālangi kapau ‘e lava pē 37 ko ē ke mahino ange ‘a e ‘uhinga ko ē ‘a e 37.

‘A ia ko eni ia ‘e Sea ko e taimi ko ē ‘oku ke *interfere* pē ko e taimi ia ko ē ‘oku ke hanga ai ‘o faka’ātungia’i ‘a ha *evidence* he ē pē ko ha pē ko ha fakamatala ‘oku ngāue’aki ki ha hopo he ē. ‘A ia ko e me’a nau fie ‘ohake ai pē fakapālangi he ko e ‘uhinga eni ia ki he ki he natula ko ē ko ē ‘o e ngāue hala ‘aki e fakamatala ke faka’ātungia’i ha fakahoko hano fai ha hopo ‘e Sea. Ka ‘oku mahino kia au ki he motu’a ni ‘a e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai ko eni ‘a Tongatapu 4 ki he *definition* ko ē pē ko e me’a ko ē *article* pē ‘e lava ‘o liliu ‘o *word document* hangē ko e tohi he ē ‘a ena ko ē na’e ‘asi he *definition* ko ē ‘i mu’a ke liliu ...

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole pē Sea fakamolemole pē ‘Eiki Palēmia na’a lava ke ki’i tokoni nounou atu pē.

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

Mateni Tapueluelu: Na’a, ‘e Hou’eiki ko e kupu 37 (a) ‘a ia ‘oku pehē, *any person* fakamolemole ‘Eiki Sea he faka-Pilitānia ka ko e *any person who unlawfully interferes with* pea ko e ngaahi lea ena ‘oku muimui mai ‘a ia ko e *interfere with* pe ko e *use, take, dispose, cease* ‘a ia ‘oku tu’u pehē e ngaahi me’a faka-Tonga ia ‘e Sea. ‘A ia ko ho’o ngāue hala ‘aki pē ‘e koe e ‘ū me’a ko ia ko ‘ene, ‘a ia kapau ko ha ‘ofisa ‘oku ne ‘ave hala ‘osi maumau e kupu ia. Ko e anga ia ‘a e fokotu’u atu.

‘Eiki Palēmia: Ko ia. ‘A ia ...

Mateni Tapueluelu: Poupou atu pē.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘i he taimi ia ko ē ko ē ‘oku ‘ai ai ko ē ha ngaahi *evidence* pē ko ha ngaahi fakamo’oni ki ha hopo pea ko e me’a foki ia na’a tau tokanga tautolu ia ki ai ke kumi mai ko ē ko ē fakamatala ko ē ki ha hopo pea toe to’o mai ia ha me’a kehe. Me’a kehe ia ‘oku ‘ikai ke fakangofua’i ia ‘i he tohi fekau he ē. ‘A ia ko e ko e ‘uhinga pē ia ko eni ia ko e hangē ia hano ngāue’aki e ngaahi fakamatala ke, ke ne uesia ‘a e fakahoko ko ē hono faka’ilo pē ko e hopo’i ‘o ha taha.

‘A ia ‘e lava pē ‘o fakatonutonu mai he Fale ‘a e anga e lau ‘a e motu’a ni ‘a ia ko e ‘uhinga ai ko ē *interfere* ko e ‘uhinga ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o ngāue’aki e fakamatala ‘oku ‘ikai ke tonu ke ne ngāue’aki ke uesia ai ‘a e fakahoko e me’a. Ka ki he’eku tui ‘a’aku ia ko eni ki he, ‘o kapau ko e ko e anga ē fakamatala’i ‘a e hangē ko ‘etau sio ko ē ki he faka-Tonga ko eni e 37 ke liliu mei he *article* ke ‘alu ki he tohi ‘e ki’i *broad* ange ia ko e ‘uhinga ko e ngaahi fakamatala faka, ‘alu hake ange ki lalo ta’ahine kātaki. Ko fē ko ā ‘a e kupu na’e ‘asi ai ko ē *article* me’a kuo puke ke liliu e me’a ko e tohi ko ia, ko ia ‘e Fakafofonga? Ko e ‘uhinga ke, ke ne lava ‘o ma’u ...

Mateni Tapueluelu: Ko ia ko ia Sea ke tānaki atu pē ‘a ia ko e nounou foki ‘etau lea faka-Tonga me’a (*substance*) pē me’a (*article*) pē tohi ...

<005>

Taimi: 1545-1550

Eiki Palēmia: ... 'Ai pe ke tohi ē.

Mateni Tapueluelu: Ko ia, ke kau pe *substance* pea mo e *article* ...

Eiki Palēmia: Ko ia.

Mateni Tapueluelu: Pea mo e tohi, he ko e tohi ia ko e liliu fakamuimuí 'oku ha'u ia ki he ngaahi 'ū me'a faka'ilekitulōnika. Ko hono *define* ko ē tohi ia 'i he lao ko ení, kau ai e me'a ki he ngaahi me'a ia ki he 'ilekitulōniká *device*, ko 'ene kakatō ia Sea.

Eiki Palēmia: 'A ia 'e Sea ko e kātaki pe, 'a ia na'e 'ikai ke kau foki eni ia 'i he ngaahi *amendment* ko ē na'e 'omai Sea. Ka 'o kapau na'e fai ha feme'a'aki ai 'a e Komiti Laó he ko e 'uhingá foki ia ko e fo'i *Bill* fo'ou ia ke ne *amend* 'a e Lao ko eni 'a e kau Polisi hangē ko e me'a ko ē na'e tokanga ki ai 'a Tongatapu 4 ke liliu'aki e kupu 37. Ke kau e me'a ko e *article* mo e me'a ko e, mo e tohi ke *broad* ke ne *cover* e 'ū me'a ko eni ko ē 'oku *define* mai ko ē 'i mu'a 'i he fo'i laó.

Pea 'oku 'ikai ke u ma'u ki ai ke maau, sai pe ke 'eke pe ki he Sea 'o e Komiti Laó pe na'e fai ha feme'a'aki he ko e fo'i kupu, fo'i Lao fo'ou foki eni ia. Fo'i lao kehe eni ia pau ke 'omai 'a e *amendment* kehe ia ke, 'o kapau ko e me'a ia 'oku tokanga lahi ki ai 'a e Hou'eikí, 'a e malu'i ko ē 'a e *confidentiality*. Ka 'oku hangē ko 'eku lau 'anenaí 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi kupu heni kapau te ke tahataha hake ki 'olunga kalake ki he 34 mahalo, 'a ena, 'a e malu'i ko ē 'o e tokotaha polisi. Toe ki'i tahataha hake pe ki 'olunga, mahalo 'oku 'i 'olunga hake pe. Ko ena 'a ena 'a e fufu pea mo e 29 ē. 'A ia ko e 28, 29, 30 ē, malu'i e kau 'ofisá.

Hangē ko e faka'asi ko ena 'a e fo'i Lao, fo'i kupu ko ená kuo pau 'e 'ikai ke ala mo'ua ha 'Ofisa Polisi, 'Ofisa Tute pe ko ha 'Ofisa kuo fakamafai'i 'e ha hopo sivile pe hia ki ha me'a na'e fai 'i hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'o e 'ofisa ko iá 'i he laó ni. 'A ia ko e 'uhingá *lawful action* 'a e tokotaha ko iá. He ko e taimi ko ē 'okú ne fakahoko ai ha'ane ngāue fakatatau ki he laó 'e malu'i ia 'e he fo'i kupu ko ení.

Kapau leva 'e tō ia ki tu'a meí he mafai na'e 'oange ki ai 'e he laó pea ko e hia leva ia. 'Oku lava leva 'ai ko e *breach* 'e he *confidentiality*. Pea 'e fá'a lava leva e ngaahi fakamatala pehē 'o 'ikai ke tali ia *admissible* ia 'i he Fakamaau'angá. Ka ko e 'uhinga pe ia ia 'o pehē 'oku 'ai tavale pe, 'ikai, ko e malu'i pe eni ia 'i he taimi 'oku fai ai honau fatongia fakalaó. Ko 'ene taimi pe ko ē 'oku ta'efakalao aí 'oku 'ikai ke toe kau e malu'i ia ko ení, mālō.

Tui 'Eiki Palēmiá ke fai ha sio na'a lava 'omai ha fakatonutonu ki he kupu 37

Ka 'oku sai pe ke sio ki he fo'i kupu ko ē 37 ke fai ha sio ki ai pe 'e toe lava ke 'omai ha fo'i *amendment*. Ko e 'uhingá pe ke fakakau 'a e tohi hangē ko e me'a ko ē na'e tokanga ki ai 'a e kau Fakafofongá ke kei fakalukufua 'a hono malu'i 'a e ngaahi me'a 'oku pehē 'oku *private*, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Palēmia ko e hā e lōloa mei heni 'a e ki'i fo'i tānaki ko eni ko eni 'a ē na'e kole 'e he Fakafofongá ke tānaki atu ki he konga ko ení fakamolemole.

‘Eiki Palēmia: Ko ia ko e fo’i lea pe ia ‘e 2 Sea ka ko ‘eku ‘uhingá pe ‘aku ia pau ‘oku laumālie lelei pē ‘a e komití ke ‘omai pe ai ‘a e ki’i fo’i liliu ia ko iá. Ko hono *amend* pe ‘o tānaki mai e tohí ko e ‘uhingá leva kae, na’a lava ai ...

Sea Komiti Kakato: Ko e anga ko ē ‘eku vakai he taimi ní ‘oku ‘ikai ke totonu ke toe kau ‘a e komití ia ai.

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko tautolu pe eni ia kau Mēmipá ‘i he fakapotopoto tahá kapau ‘oku fokotu’u atu ‘e he Fakafofongá ke kau ‘a e *article* pea mo e tohí ‘i he me’a ko ení. Ko e hā pe, ‘a e Feitu’u na pe.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ha’aku palopalema ‘aku ia Sea hono tānaki e tohí ki ai Sea, ko e ‘ai pe ena ia ke ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki ai?

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘ai pe ena ia ko e ‘uhingá pe ko e fo’i ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ai ange hono fakaleá ke ki’i, ke hoa mālie mo e founa fakalaó. Fakafofonga ki’i me’a mai angé ‘o fakahū mai angé ‘a e kongá ko ē, ‘a ē ‘okú ke loto ke *amend* pe *attached* mai ‘i he Lao ko eni ‘a e Pule’angá ke kau ai koe’uhí ke toe mālohi ange ‘o hangē ko ia ko ho’o ...

Mateni Tapueluelu: Ko e Kupu 37 ‘e ‘Eiki Sea ‘o e Laó, Tefito’i Laó. ‘A ia ko e tānaki atu pe ‘i he faka-Tongá. ...

<006>

Taimi: 1550-1555

Sea Komiti Kakato: ... Ko ha taha ‘oku ne kaunoa ngāue’aki, to’o pe tuku atu ta’efakalao ha me’a ...

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku fietokoni pe eni, ko ha Lao fakatonutonu pe ko ha Lao ‘oku ‘omai ki he Fale ni pau ke ‘uluaki lau ia ‘i he Fale Alea.

Mateni Tapueluelu: Ko ia ko e me’a ia na’e ‘ai ke u ...

‘Eiki Palēmia: Ko ia ‘a ia ko e me’a ia na’a ku ‘uhinga ki ai Sea.

Mateni Tapueluelu: Pau ke lau ‘uluaki.

**Tui Palēmia ke draft ‘o fakahū mai ki he Falé ‘apongipongi ‘a e liliu ki he kupu
37**

‘Eiki Palēmia: Ke *draft* ia ‘e he me’a ‘o fakahū mai ia ‘apongipongi kae toki tukuhifo fo’i *amendment* ko ia.

Sea Komiti Kakato: Sai.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai ko u tali ia 'e au 'e, 'uhinga ko e Tefito'i Lao eni ia e. Fakamolemole pe, mou ki'i tokoni mai pe kau kalake he 'uhinga 'oku ki'i lahi lahi e 'u pepa ka ko e fo'i Tefito'i Lao 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane kaunga 'ana ia ki he pepa ko eni e. Kae koe'uhi 'oku fiema'u he Feitu'u na kae toki 'omai pe me'a fakapepa ko ia.

Sai Hou'eiki tau foki mu'a 'o fakakupu e, fakatatau mo e tu'utu'uni he 'oku 'omai ki he motu'a ni 'a e Lao. Faka'uhinga kamata mei he faka'uhinga ē 'i he Lao ē.

Fēfē 'Eua 11, fiemālie pe ki he me'a ko ena na'e mou feme'a'aki ki ai mo e Palēmia fekau'aki mo e faka'uhinga. Faka'uhinga lea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, kapau ko e founa ia pea 'oku sai pe ia he ko eni 'e fai e *consequential amendment* ki he faka'uhinga. Ka ko e me'a ia he taimi ni ia pe 'oku fe'unga nai 'a e ngaahi faka'uhinga pe 'ikai pe 'oku toe ai ha Mēmipa ia 'e fie tānaki.

Sea Komiti Kakato: Ko u tui pe au kuo fe'unga pe ia he ko e 'omai pe mei he Pule'anga ko e fe'unga pe ia. Kapau 'oku toki ai ha Mēmipa 'oku tokanga ia 'o hangē ko e me'a na'e tokanga ki ai 'a e Feitu'u na 'o fakatatau mo e faka'uhinga 'o e Lao ko ē pea fika 8 pea ko u tui leva, ka ko e 'u me'a kotoa pe pau ke fakafoki mai ki Fale ni ke fakapapu'i.

Kupu 1: Hingoa nounou mo e 'uhinga lea. 'I ai ha Mēmipa 'oku fie me'a ki ai. 'I ai ha fokotu'u. (*Ne 'i ai e poupu.*)

Kupu 2: Fakatonutonu e kupu 2 Tefito'i Lao 'aki hono fakahū atu 'a e ngaahi 'uhinga'i lea fo'ou ko eni 'i he feitu'u totonu.

'Io, Tongatapu 7 me'a mai.

Kole Tongatapu 7 ki he 'Eiki Palēmiá ke fakama'ala'ala 'uhinga 'o e hia mamafa

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e kole pe ki he 'Eiki Palēmia ke ne ki'i fakama'ala'ala mai ange 'a e 'uhinga e hia mamafa pea mo e anga e tautea 'oku 'i ai. Fakahoa ki he kupu 23, 'oku 'ikai ke fu'u fenāpasi ka ko e 'ai pe ke ne ki'i fakama'ala'ala mai ē. Ko fē me'a ko e *definition* e hia mamafa 'oku 'asi hena ko e mo'ua pa'anga 'o lahi hake 'i he tahamano.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia, hia mamafa

Fakama'ala'ala 'Eiki Palēmiá fekau'aki mo e 'uhinga e hia mamafá

'Eiki Palēmia: Kumi'i hake ange ta'ahine 'a e ngaahi me'a ko ē ki he hia mamafa. 'I he Lao *Computer* ki mu'a ia taimi ko ē 'oku ke hanga ai 'o maumau'i ha *computer* 'oku *protected* hangē ko e *computer* 'a e pangikē mo e me'a 'oku 'ai leva ia ko e hia mamafa. Ka 'oku 'ikai ke, ke, kātaki pe 'oku 'ikai ke u ma'u ki he *context* ko eni 'o e fakatonutonu ko eni pe na'e 'i ai ha, pe 'oku 'asi ai ha *definition* 'o e ngaahi hia. Hangē ko ena mahalo ki he, 'io 'alu atu ki

he a'u ta'efakalao pe ko e ngaahi hia ke sio ange ki ai 'a e *definition* ko ena 'oku ngāue'aki. 'Ai pe ki he Sea Komiti Lao pe na'e ai ha feme'a'aki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ke u ki'i tokoni atu pe ki he 'Eiki Palēmia, 'ai ki he faka'uhinga ko e hia mamafa. 'I he 'etau sisitemi Fakamaau'anga ko e hia 'oku laka hake hono tautea 'i he pa'anga 'e tahamano pea ngāue popula ki he ta'u 'e 2. 'A ia 'oku 'i hono angamaheni pe hono fakahoko ko ē 'i he Fakamaau'anga ko e hia mamafa ia. Pea 'oku 'i he malumalu pe 'a e Fakamaau'anga Polisi ke nau hanga fakamaau'i e ngaahi hia ko ē 'oku toe ma'ama'a ange.

Ka ko e 'alu ko e ki he 'ova 'i he pa'anga 'e tahamano pea mo e tautea he ta'u 'e 2 ki 'olunga kuo, 'oku lau ia ko e hia mamafa 'oku 'alu ia ki he Fakamaau'anga Lahi. Ko eni pe 'oku 'asi hake pe ia 'i he kupu ko eni e hia mamafa 'oku 'uhinga ki ai 'oku ala tautea ngāue popula lahi hake he ta'u 'e 3 ka na'e mahalo na'e toe *amend* eni.

Sea Komiti Kakato: Taimi ko ē te ke 'omi ai 'Eiki Minisitā Leipa, ki he fo'i lao ko eni fē me'a te ke te tau lava 'o fakahingoa ko e hia mamafa?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A ena pe ko ē 'oku 'asi 'oku 'uhinga ki ha hia 'oku ala tautea ngāue popula laka hake he ta'u 'e 3.

Sea Komiti Kakato: 'Oku mahino pe tautea ta'u 'e 3.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mo e pa'anga mo'ua 'e tahamano.

Sea Komiti Kakato: Pea mo e totongi tahamano.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tahamano.

Sea Komiti Kakato: Ka ko e fē ha fa'ahinga hia mamafa 'e ngāue'aki 'o hangē ko e faka'uhinga 'oku fiema'u ko ē 'e he Fakafofonga. Tau pehē kapau ko e *computer*, tau pehē kapau ko e polisi, pe ko ha taha te ne fai 'i he fo'i vaha'a taimi ko ia 'o fakahoa tatau ki he fo'i lao

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ha, hangē ko e fakatātā pe ia ko 'ene 'ave 'e ia ha fa'ahinga fakamatala fakamo'oni ki ha, 'o tokoni'i ha hia 'e malava ke tautea ai ha taha ...

<007>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'o laka hake 'i he pa'anga 'e 1 mano pē ko e ta'u 'e 3.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 7.

Tui Tongatapu 7 'oku faka'uhinga'i 'a e hia mamafa 'aki 'a e tautea kae 'ikai ko e hiá

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea, ko e 'uhinga foki ia 'eku fakalave ki ai, he ko e faka'uhinga'i lea ko ia 'oku 'omai, nau hanga 'enautolu 'o *define* 'a e hia mamafa 'aki e tautea ka 'oku 'ikai

ke 'omai 'a e fo'i hia ia. Hangē ko eni, na'a tau lave 'anenai ki he ngāue'aki 'a e fakamatala fakamo'oni ngāue'aki *uses* pē ko e *take* pē ko e *dispose*. 'E kehekehe hono 'uhinga, hangē ko eni. Kau ka 'ave ha fakamatala ko u ma'u 'o ngāue'aki ki hano *transfer* 'aki ha *account* te u lau 'e au ko e hia mamafa. Kapau te u 'ave ha fakamatala ko e talanoa faikava 'aki, 'oku 'ikai ke u lau 'e au ko ha hia mamafa. Ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia he 'oku 'ikai ke *specific*.

Sea ko e mahu'inga foki ia Sea ho'o ue'i 'a e *issue* 'aneuhu 'a e mahu'inga ko ia e lao, ke tau fakapotopoto hono fa'u. Ke 'uluaki ma'u, fakatokanga 'uluaki, ma'u ua, fakatokanga ua, ma'u tolu pilisone mo e Fakamaau'anga. Ka na'a ku mahu'inga'ia he *position* 'a e Minisitā Toutai, 'a e mahu'inga e lao 'a e *rule of law* pea ko e mahu'inga ia e Fale ni pea ko e mahu'inga ia ke tau tokanga ki he'etau fa'u lao Sea.

Fehu'ia Tongatapu 7 pe na'e fakamakatu'unga 'a e mo'ua \$1 kilu 'oku tu'utu'uni he kupu 5 'i he hā

Sea ko u, te u hanga pē 'ohake e me'a ko eni he kupu 3 ia ko e 'uhinga pē ko 'ena felāve'i. Ko e kupu 3 'oku 'asi ai kapau he 'ikai ke muimui ha taha ki he tu'utu'uni 'oku 'oatu 'e he Fakamaau ke ne hanga 'o tukuange mai e fakamatala mei ha'ane komipiuta pē ko ha'ane telefoni pē ko ha'ane mopaila. 'Oku tu'utu'uni ia ai he kupu 5 'e mo'ua, kapau kuo pau ki ha taha kuo ne fakahoko ha hia 'i he kupu si'i (4) 'a ia ko e ki'i kupu si'i (4) ko e 'ikai ke ne fakahoko e tu'utu'uni 'oku 'oange mafai 'oku 'oange 'e he Fakamaau'anga ki he kau polisi ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he 1 kilu.

Ko 'eku fehu'i, na'e fakamakatu'unga 'a e 1 kilu 'i he hā? He ko e, Sea ka u fakaloloto atu pē 'eku fakakaukau. 'A ia 'oku pehē ia heni kapau he 'ikai ke u hanga 'o tukuange mai e fakamatala 'oku fiema'u 'e he Fakamaau'anga, koe'uhi ko e taumu'a foki Sea 'a e lao ko eni, ke toe *efficient* ange 'a 'etau tau'i 'a e faito'o konatapu. Pea ko e 'omai ko eni 'e he kupu 5 kapau 'e talangata'a 'a e taha ko ē ko ē oku tu'utu'uni'i atu 'e he Fakamaau ke ne 'omai e *password* pē ko ha *access* ki he kau polisi, 'oku 'omai *blank* heni e fo'i tautea ia ko e 1 kilu pea 'oua 'e toe lahi hake 'i he ta'u 'e 5.

'Eiki Palēmia: Kātaki pē mu'a Fakafofonga ko e fika fiha ko ā eni 'oku tau 23 pē ...

Paula Piveni Piukala: 'A ena ko ena he me'a.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia pē ko e ...

Paula Piveni Piukala: Ko e 23(a) eni.

'Eiki Palēmia: Ko e fo'i lao...

Paula Piveni Piukala: Ko e fo'i Lao eni he fakatonutonu eni 'e Sea ko u...

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku tau 'alu fakakupukupu ...

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ka ko e 'uhinga 'eku 'omai ki he faka'uhinga lea Sea, 'oku te'eki ai ke tau 'alu kitautolu ki hē. Ka ko e 'uhinga foki 'eku fakalea ko e hā 'e *basis* ko e ha 'a e makatu'unga 'a e fo'i mata'ifika ko ia he 'oku 'ikai ke 'i ai ha mata'ifika 'e puna 'ea. Kau 'oatu 'eku fakakaukau Sea.

Na'a ku lave he ngaahi uike mai ko ē ki he mahu'inga ke tau hanga 'o *classify* 'a e hia 'i he *drugs* ki he levolo kehekehe 'e 3 *dimension* kehekehe 'e 3. 'Oku ai e kau *addict* 'oku nau ngāue'aki 'e kehe hono *address* nautolu. 'Oku ai 'a e kau *runner* kau *distributor* 'e kehe ia, 'oku ai e kau *supplier* kau *syndicate*. Ko e ki'i 1 kilu ko ena Sea si'isi'i, kapau ko e fiema'u ko ha taha ke ne 'omai 'a e *password* ko e *access* ki he'ene komipiuta pē ko 'ene 'imeili ka 'o kapau ko ia ko e fu'u taki ia 'o e kau kovi.

Ko 'eku 'uhinga ia 'eku pehē atu 'eku kole ki he Minisitā ke ne fakama'ala'ala ange mu'a he 'oku tau to'o, to'o fua pē ko e fakafepaki'i 'a e faito'o ta'efakalao. Ka 'oku ai 'a e lēvolo kehekehe 'oku fakahoko ai 'a e maumau lao ko eni pea 'oku mahu'inga ia ke nau 'omai ke 'uhinga lelei. He 'oku 'ikai ke u tui au ki he kau *addict* ki he fu'u pa'anga lahi pehē. Ko e malu'i ia ko ia ko u 'uhinga au ko hono malu'i 'a e *vulnerable people* kakai masiva 'oku 'ikai ke, faitu'utu'uni kovi ka 'oku 'ikai ke nau laumālie kovi. Ko e 'uhinga ia 'oku mahu'inga Sea ke tokanga he ko hono 'uhinga ko e me'a ia ko ē na'a ke taukave ki ai 'aneuhu ke 'ai e lao ke fakapotopoto ke 'oua 'e ma'u pē pea 'ave leva ki 'api popula pea tautea 1 kilu ia ia. Mālō Sea. ...

<004>

Taimi: 1600-1605

Tali 'Eiki Palēmiá fekau'aki mo e kupu 4

'Eiki Palēmia: ... Sea kole pē ke ki'i tokoni atu Sea. Hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga neongo 'oku te'eki ke tau a'u hifo ki he fakakupukupu 'o e 5 kuo pau ki he taha 'oku ne fakahoko ha hia 'i he kupu (4) ke ala mo'ua 'i he halaia he mo'ua pa'anga 'o 'ikai laka hake he taha kilu. 'A ia ko e 'uhinga pē ia 'e fai e fuatautau ia he Fakamaau pē ko e hā 'a e lēvolo 'o e hia na'e fai he tokotaha ko ia kae he 'ikai ke ne lava 'o, 'o tautea ha taha 'o 'ova he pa'anga 'e taha kilu pē ngāue pōpula 'i he vaha'a taimi 'o 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e nima. 'A ia ko e hangē pē ha *guidance* talamai, 'io kapau 'oku ke 'ilo 'oku mo'ua ko e hā e ngaahi *circumstances* pē ko e me'a na'e hoko pea ke fuatautau mei ai kae 'oua 'e laka he taha kilu pea 'oua 'e laka 'a e, kapau 'e ngāue pōpula he ta'u 'e nima. He ē.

'A ia ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku Sea 'e 'oatu e 'ū keisi ko e tokotaha ko eni 'oku faka'ofa tau pehē 'oku mai e lipooti mei he *Health* mo e me'a 'oku *dependent* mo e me'a, ko e ngaahi me'a kātoa ia 'e pau ke fakahū ia he tifeni ki he Fakamaau ke *mitigate* 'aki 'ene taimi ko ē 'oku tala tu'utu'uni ai ki he'ene tautea. Ka ko e hangē pē ena ia fakangatangata ngata pē he taha kilu kātoa e ngaahi me'a ko ē ngata he taha kilu ngata mo e ngāue pōpula he ta'u 'e nima.

Sea ko e 'uhinga ko e 'ilo pē he motu'a ni he 'oku neongo ange 'ai e ngaahi hia mo e me'a ko e tatau pē mo e tautea tāmata ha taha. 'E tipeni ia mei he fakalilifu 'o e tāmata mo e *indent* mo e me'a 'a e lahi ko ē 'o e tautea ko ē 'e fai mei ha, 'i he me'a ia na'e 'ikai ke ai ha taumu'a pehē. Ka ko e anga pē e tokoni atu ki he poini ko ē na'e tokanga ki ai 'a Tongatapu 7 mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u tui pē au 'oku 'ikai ke, ke ma'u lelei 'e he 'Eiki Palēmia 'a e makatu'unga 'eku 'eku taukave ē. Ko e 'uhinga foki Sea he 'oku 'i ai e hia ia 'oku mo'ua lau miliona ia kapau 'e, 'e fakamaau'i pea ngāue pōpula ia ki he mate. Sai kapau ko e *access* ko ē ko ē ki he fakamatala mei he komipiuta 'e ma'u ai e fo'i hia ko ia 'a ē ko ē 'e malava 'o ngāue 'e mo'ua 'o ngāue pōpula ai ki he mate pea mo'ua lau miliona ai. Te u fili au Sea sio ko e

malu'i ē ia 'o e tama hia te u fili au ke 'oua te u *disclose* ia 'e au ka u mo'ua taha kilu pē au pea u ngāue pōpula si'isi'i he ta'u 'e nima. Ko e poini ia 'oku ou hanga 'o 'oatu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i ...

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i fehu'i pē ki he Fakafofonga he poini.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: *Oh.*

Lord Tu'iha'angana: Ko e tapu mo e Feitu'u na ...

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu'u na e fehu'i?

Lord Tu'iha'angana: Mahino e me'a ia 'oku me'a ki ai e Fakafofonga 7 'a ia ko ē 'oku mahino hangē ko ē 'anenai fa'o kātoa pē hē toki faka'uhinga'i 'e he Fakamaau. Ka ko 'ene poini ko ē 'oku ne 'ai hake 'a ia 'oku mahino 'oku si'isi'i ē ke ne fokotu'u mai 'e ia e taha kilu pē te u 'ai ki he taha miliona he ko e, he ko e 'uhinga he 'oku fa'o kātoa pē ai mei he me'a ko ē na'a ne hanga 'o fakakalasi mai 'anenai mei he *addict*, ko e mahalo ko e ki'i me'a ma'ama'a pē 'o 'alu 'o a'u ki he kau 'ulu ko ē ko ē 'oku nau *supply* mo e hā.

Ka ko 'ene poini ia 'a eni ko ē ko ē 'oku 'ohake na ko e, na ko 'ene 'uhinga, 'uhinga he ko ena 'oku mahino mai ia. 'Oku mahino ia pea kuo 'osi mahino pē mo e tali 'a e Palēmia na 'oku si'isi'i e taha kilu kae 'alu hake ki he nima kilu pē ko e, ka ko e mahalo ko e me'a ia 'oku mahino kiate au he me'a 'a e Fakafofonga Fika 7.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u ki'i tokoni atu pē Fakafofonga kātaki.

Paula Piveni Piukala: 'Io.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku mahino kia au 'a e poini ia 'oku 'ohake ko ē 'e he Fakafofonga. Ka ko e 'uhinga mai 'a e Fakafofonga ia ki he *addict* ko ha kau tangata 'oku nau hanga 'o tufaki atu pē ko ha kau *distributor* ko ha kau *runner* mahino pē ia. Ko e ngaahi 'elemēniti ia ki mui 'o ha hia 'oku fekau'aki mo e hia ko eni. Ko e poini ia heni ki hano malava ke tukuange mai ha *password* pē ko e tukuange mai ha fakamatala faka'ilekitulōnika pē ko e fakakomipiuta. 'Oku 'ikai ke lave tonu ia ki he 'ū hia ko ē 'oku fekau'aki ko ē 'oku 'uhinga mai ki ai 'a e Fakafofonga, 'oku mahino ka au 'ene poini 'a'ana ia. Ko e lao ko eni 'oku nofo taha pē ia ki he ngaahi me'a faka'ilekitulōnika.

Sai kapau leva 'oku 'ikai ke hanga 'a ha taha 'o tukuange mai e *password* 'o hangē ko e me'a ko ē 'a e Fakafofonga. Ko 'ene fili 'a'ana ke 'oua 'e *disclose* ka ne totongi pē 'a e pa'anga 'e taha kilu, 'oku 'ikai ke ai ha lave ia 'a e hia ko eni mo e lao ia ko eni ki he tokotaha 'oku *addict* ki ha tokotaha 'oku ne hanga 'o tufaki atu ki ha tokotaha, 'oku langa 'oku 'ikai ke lave ia ki ai. 'Oku nofo pē lao ko eni 'e Sea 'i he fakamatala 'e lava ke tukuange mai. Ko e tautea ia ki he faito'o konatapu ia 'oku kehe, 'oku 'i ai pē hono pa'anga 'o'ona mo hono mafatukituki 'oku a'u ki he tautea mate 'o hangē ko ē na'e paasi mei he Fale ni. ...

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā, fakamolemole ē. 'Oku, 'oku fakaloloto atu kae 'uhī 'oku vave pē 'etau taimi ka 'oku 'omi ke fakangatangata ki he motu'a ni. Ka 'oku 'i ai e me'a

‘oku ou fakatokanga’i fekau’aki mo e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga hia mamafa. ‘I he faka’uhinga lea ko e hia mamafa ha taha ‘oku ...

<005>

Taimi: 1605-1610

Sea Komiti Kakato: ... ‘i ai ha me’a felālāve’i pea mo e ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia ko e poini ia.

Sea Komiti Kakato: Faito’o konatapú.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Poini ia Sea ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Ka ko eni foki ia, ki’i me’a hifo pe. Ka ko eni ia ‘oku tuhu’i mai, ko e hia mamafá ‘oku ‘uhinga ia ki ha hia ‘oku ala tautea, hangatonu ia ke tautea. Ko e hā e hia mamafa ‘o e tautea. Ko e ‘uhinga eni ia ki loto hifo, ki loto.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e poini ia Sea ‘oku ou ‘uhinga ki ai fekau’aki mo ha fakamatala faka’ilekitulōnika ‘e tuku ange mai. Kapau he ‘ikai ke tuku ange mai ‘e ha taha, ko e tautea ē ‘e fai ki ai.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke tohi’i mai ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku ‘ikai ‘e Sea. Ko e poini eni. ‘Oku ‘ikai ke felāve’i ia mo ha hia, ko ha hia ko e pehē kuo fakamo’oni’i. Kuo tau ō atu ‘o fakamo’oni’i ha taha ‘oku ma’u mo ha faito’o konatapu.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e fo’i poini faka ...

Sea Komiti Kakato: Kapau te ke me’a ki heni, ki’i me’a pe ke tau feme’a’aki pe ē. Ki’i fo’i kongá ki ‘olungá, ngaahi feitu’ú ‘oku kau ki ai e feitu’u ko ha me’a, uta’anga. ‘A ia ‘oku ‘osi mahino ha ngaahi feitu’u, ko e anga ia e faka’uhinga leá. Ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai e Fakafofongá ko e hia mamafá kapau ko ia ko e ‘ilekitulōnika mo e tokotaha ‘okú ne fakahoko ‘a e fetu’utaki ko iá ‘i he’ene, ‘oku lau ia ko e hia mamafa. Ko ia?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia ko e poini ia Sea, fekau’aki mo e hia mamafa kapau ‘oku nau hanga ‘o ‘i ai ha fakamatala ‘oku fiema’u ke tuku atu mo ha ngaahi me’a ‘oku hanga ‘e ha taha ‘o fufū ...

Sea Komiti Kakato: Kapau te ke me’a hifo ki he faka’uhinga leá ‘oku ‘ikai ke ‘asi ai e me’a ko ena ‘okú ke me’a mai ki ai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kai kehe Sea ka ko e poini ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofongá ia ha taha ‘okú ne tufaki e faito’o konatapú. Ha taha ‘oku *addict* pe ngaue’aki. ‘Oku ‘i ai pe hono tautea ‘ona ia he laó ‘a e ngaahi hia ia ko iá Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e kupu 5 ia ‘e ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofongá mo ‘ene faka’uhinga koe’uhí he’ene fakaloloto ‘ana. Ka ko ‘eku tokanga ‘aku ia ki he faka’uhinga leá.

Fakama’ala’ala ‘Eiki Palēmiá ki he ‘uhinga ‘o e hia mamafá

‘Eiki Palēmia: Sea tuku pe ke u ala tokoni atu Sea. Ko e fo’i lao ko ení pe ko e liliu pe ko e *amendment* ko ení. Ko e ‘uhingá ia ke fakamafai’i ‘a e Fakamaaú ke lava ‘o ne hanga ‘omai ha tohi fekau ke lava ‘o fakaava’aki mo to’o e fakamatala.

Kapau pe te mou me’a ‘e Sea ki he, ko hono fakapālangí ‘ona ‘oku mahino ‘aupito ia. Ko e ‘uhinga ‘o e hia mamafá pe ko e *serious offence* ki ha *offence* ‘oku lava ‘o tautea’aki ‘o 1 mano pe fai ki ‘okunga e ta’u ‘e 3. ‘A ia ko e ‘uhinga ki heni, kapau ko e tokotaha ko ení na’á ne to’o ‘e ia ha fo’i kilo ‘osi ‘asi ia he *drugs* he’etau Lao Faito’o Konatapú. Ko ‘ene ‘ova he fo’i *certain number* ‘a e lahi ko ē ‘o e *drugs* ko iá ‘oku lava ia tautea ngāue pōpula ta’u ‘e 3 pe lahi hake.

Ko e mōmeniti pe ko ē ‘a e ngaahi *offence* pehē ko ē ‘oku lava ‘o *punishable* pa’anga ‘e 1 mano ‘o lahi hake mo me’a ‘oku ui leva ia ko e hia mamafa. Pe ko e *serious offence* ‘o hangē ko ia ‘oku fai ki ai e feme’a’akí. Ko e toki me’a leva ia leva ‘o kapau ko e *serious offence* ko iá ‘oku fiema’u ‘a e ngaahi *email* mo e ngaahi *text* mo e me’a fekau’aki mo e hia na’e ma’u’aki ‘a e fo’i kilo ‘aisi ‘e tahá. ‘A ia ‘oku lava *punishable* ‘aki e pa’anga ‘e 1 mano pe ko e ta’u ‘e 3 pea ‘e lava leva ia ‘o hū leva ia he ko e ‘uhingá ko e *serious offence* ia pe ko e hia mamafa hē.

‘A ia ko e ‘uhinga eni ia ‘i he fakahoko ko ē honau fatongia ke fakatotolo’i pe faka’ilo ha taha na’á ne *conduct* ha fo’i hia mamafa, ha hia ‘oku lava ‘o tautea’i ta’u 3 pe lahi hake pe pa’anga ‘e 1 mano. ‘E lava leva ‘o kapau he ‘ikai ke faka’atungia’i nautolu ‘e he tokotaha ko iá ‘o *consider* ia ko e hia mamafa pea fakatatau leva ki ai ‘a e tautea ko ení ē. Ko e Kupu 6 ia ko e hia mamafa. Ko e hia nōmoló eni ‘oku ‘ikai foki ha hia ‘e nōmolo ka ko e hia ko ē ‘oku ‘ikai ke a’u ‘o 1 mano pe ko e ta’u ‘e 3. ‘Oku ha’u leva ia he kupu 5 kae toki ‘atā leva ki he kupu ko eni na’e fai e feme’a’aki ki ai he kupu 6.

‘O kapau leva ko e hia ko iá ‘oku *punishable* pe ‘oku ala tautea’i’aki ‘a e me’a ko eni na’e fai atu ki ai ‘a e fakahoha’á pea ‘e lava leva ‘o ngāue’aki ko e hia mamafa mo e tautea makehe ko ē ‘oku ‘alu ‘o 2 kilu 5 manó, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki mou tui kote tau liliu ‘o Fale Alea ē

(Liliu ‘o Fale Alea.)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, ko e fakatokanga atu pe ke mou mea’i ko ‘etau polokalama ngāue ko ē ki he uike ní ‘e faka’osi pe fakataha e Falé ni ‘i he Tu’apulelulú. Koe’uhí ko e ngaahi polokalama kehe ko eni ‘oku hanga atu ko eni ‘i he toenga ‘o e mahiná ni. Hou’eiki ...

<006>

Taimi: 1610-1615

Eiki Sea: ... ko 'etau 'asenita 'oku hā atu pe ko e Lao Fakaangaanga eni 'e 4. 'A ia ko e 'asenita fika 6.1 na'e toloi 'a, kae 'oleva kuo kakato mai e ngaahi ngāue mo e ngaahi fakamatala ko ē na'e fiema'u he Hou'eiki pea na'e 'osi tu'utu'uni pe ki ai Sea Komiti Kakato. Ko e ngaahi Lao ko eni fēkau'aki pea mo e 'a Faito'o Ta'efakalao, 'a ia ko e fika 6.2 pea mo e ngaahi *consequential amendment* 'a ia 'oku hā atu 'i he 6.3 mo e 6.4, 'oku 'i ai e faka'amu 'e fakakakato pe ia 'i he'etau fakataha ko eni 'i he uike ni.

Pehē ni pe 'o kapau 'e fiema'u ke fakalōloa 'etau houa fakataha 'amanaki pe te tau houa efiāfi 'i he fakataha ko eni 'apongipongi pe ko e Pulelulu pe ko e Tu'apulelulu 'o ka fiema'u. Ka ko e fakahā atu pe ke mou mea'i Hou'eiki ke mou faka'atā ho mou ngaahi taimi ki ai kae makatu'unga pe eni 'i ho'o mou feme'a'aki.

Kelesi

'Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki toloi e Fale ki he 10 'apongipongi, mou me'a hake ke tau kelesi....

<007>